

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

«Педагогика ва психология» факультети

«Ҳимояга рухсат этилсин»
факультет декани
Бекмуратов Н.Ш.
2013 йил «___» _____

«Мактабгача таълим ва болалар спорти» таълим йўналиши
402 гуруҳ

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Мавзу: “Болалар нутқини ривожлантиришга доир ишларга методик раҳбарлик”

Бажарувчи: М. Т.Мирахмедов
Илмий раҳбар: Н.Ш.Нурмухамедова

Ҳимояга тавсия этаман
«Мактабгача таълим» кафедраси
муdiri п.ф.н., в.б. доц. _____
Ш.Содиқова «___» _____ 2013 йил

Тақризчи: _____

Тақризчи: _____

МУНДАРИЖА:

Кириш.

I.Боб. Болалар нутқини ривожлантиришга доир ишларнинг назарий асослари.

1.1 Болалар нутқини ривожлантиришга доир ишларнинг ўрганилганлик ҳолати.

1.2 Нутқ ўстириш методикасининг ривожланиш тарихи.

Биринчи боб бўйича хулосалар.

II. Боб. Болалар нутқини ривожлантиришга доир ишларнинг педагогик шарт-шароитлари.

2.1 Болалар нутқини ривожлантиришда мулоқотни шакллантириш усуллари.

2.2 Болалар нутқини ривожлантиришнинг асосий босқичлари.

Иккинчи боб бўйича хулосалар.

III. Боб Болалар нутқини ривожлантиришга доир ишларнинг методикаси.

3.1 Тажриба-синов ишлари тахлили ва самарадорлиги.

3.2 Тажриба синов ишларининг натижалари.

Учинчи боб бўйича хулосалар.

Умумий хулоса ва тавсиялар.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати.

Иловалар.

Кириш

Мавзунинг долзарблиги: Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритган дастлабки кунларданоқ янги, ривожланган жамият қуриш йўлига кирди. Заҳматкаш халқимиз ўзининг фидойий меҳнати ва тинч ҳаёти билан дунёдаги тараққий топган мамлакатлар қаторидан мустаҳкам ўрин эгаллаш мақсадида барча соҳаларда чуқур ислохотларни амалга ошира бошлади. Келажаги буюк давлат барпо этиш борасида амалга оширилаётган барча тарихий ўзгариш ва янгиланишлар юртдошларимиз қалби, онги ва шуурига ўлкан таъсир кўрсатмоқда. XXI асрга қадам қўйган ўзбек халқининг миллий тараққиёт йўлидаги бош ғояси – бу озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишдир. Албатта ушбу ғояни амалга оширишда сиёсий, иқтисодий, ижтимоий йўналишлар билан бир қаторда баркамол авлодни вояга етказиш, улар нутқини ўстириш муҳим ўрин тутди.

Бола нутқининг ривожи кўп жиҳатдан унинг руҳиятига, соғлом, тетик ўсишига. Ахлоқий сифатларига ўқув дастурини ўзлаштиришда меъёрли бажарилишини таъминлашшига, қўкланмаларнинг монандлигига боғлиқдир. Бу масалалар мактабгача таълимда ўз ечими ифодасини топиши ва ўз она тилида равон гапира оладиган қилиб тарбиялашга қаратилиши зарур.

1997 йил 29 августда ўтказилган Ўзбекистон Р'еспубликаси Олий мажлисининг IX сессиясида "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" ҳамда "Таълим тўғрисидаги Қонун қабул қилинди. Қонунда ва Миллий дастурда таъкидланишича, келажагимиз бўлган ёшларни ўз фикрини мустақил баён этишга ўргатиш, ўзгалар фикрини тўғри англаш, фикр ифодалаш имкониятларига эътибор бериш, чет эл тажрибаларидан унумли фойдаланиш ва қўллаш чет тилини ўрганиш ва ўргатиш масалаларига алоҳида урғу берилди. Шунинг учун ҳам биз танлаган мавзу бугунги кунда - ҳам жуда долзарбдир.

Ишнинг мазмун ва моҳияти "Таълим тўғрисида"ги Қонун ва "Кадрлар тайерлаш миллий дастури" бўйича амалга ошириш керак бўлган манба ва тадбирларга мос келади. Тадқиқот ишидаги айрим усуллар миллий

дастурнинг бир бўлаги "Маънавият ва Маърифат" мақсадли дастуридаги мактабгача таълимга бағишланган босқичида акс эттирилган.

Болаларнинг ақлий жараёнини ривожлантириш учун уларнинг нутқини ўстириш зарур: Бола ҳар бир сўз маъносини тушуна олиши уни ўз нутқида эркин ифодалашга мувофиқ бўлиши керак. Тушунчалар тизимига мослашган бола ўз фикрини жамлаб гапиришга ва ифодалаб беришга ўрганади.

Нутқ ўстиришга хизмат қиладиган кўргазмалар етарли даражада эмас. Бунинг асосий сабаби шундаки, илмий-методик адабиётларда асосланган нутқ ўстириш тизими бугунга қадар ишлаб чиқилмаган.

Нутқ маданиятининг ривож топишига улкан ҳисса қўшган Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Югнакий, Имом ал-Бухорий. Имом ат-Термизий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Рудакий каби буюк даҳолар яратган асарларда нутқ ва унинг инсон ҳаёти, фаолиятдаги аҳамияти эркин мисолларда ўз ифодасини топган.

Шунингдек, Бехбудий, Фитрат, Қори-Ниёзий, Мунаввар Қори, Саидрасул Саидазизов ҳам ўзларининг ижод намуналарида бола нутқини ўстиришда асосан нималарга эътибор бериш кераклиги ҳақида қимматли фикрларни билдирганлар.

Тадқиқот мавзусига оид адабиётларнинг таҳлили шуни курсатадики, мактабгача таълим ёшдаги болаларнинг оғзаки нутқини шакллантириш муаммолари кўпгина психолог ва педагогларнинг ишларида ўз аксини топган. Чунончи, Айдарова, Блонский, Выготский Л.С., Гвоздев А.Н., Гальперин П.Я, Давлетшин Г, Женькин Н.И, Заньков В.Л, Ильясов И.И, Рубинштейн С.Л, асарлари шулар жумласидандир.

Бу борада бир қанча олим ва амалиётчилар ҳам изланишлар олиб боришган. Жумладан, Асқарова М., Абдуллаев Й., Абдурахмонова Э., Абдуллаева К., Аълаинова М., Ботиров О., Валиева М., Долимов С., Зуннунов А., Инагамова Р., Муминова Л., Ниёзметова Т., Расулов И., Сафарова Р., Турдиев Б., Урикбоев В., Умарова М., Фузаилов С., Хожиев А.,

Худойберганава Н., Шарофиддинов О., Юсупов М., Ғуломов А., Қосимова ва бошқалар ўз илмий изланишларида оғзаки ва ёзма нутқни ўстириш, сўзлашув нутқи, нутқ маданияти тўғрисида аниқ фойдали фикрларни баён этишган.

Лекин юқоридаги барча олимларимизнинг асарларида уларнинг илмий тадқиқотларида, мактабгача таълим муассасаларида сайр орқали 6-7 ёшидаги болалар нутқни шакллантириш вазифаларига кирмаганлиги сабабли оғзаки ва ёзма нутқни ўстириш тизими ҳақида махсус изланишлар олиб борилмаган.

Мактабгача таълим ёшидаги болалар етарлича фикрини аниқ ва раво ифодадай олмасликларининг асосий сабаби шундаки:

- 1) болалар нутқидаги нуқсонларни бартараф қилиш;
- 2) тарбиячи ва тарбияланувчиларнинг нутқ маданиятини ривожлантириш;
- 4) сўз бирикмаси, лугат, гап устида ишлаш орқали оғзаки ва ёзма нутқ ўстириш;
- 5) боғланишли нутқ устида ишлашда ўйин ва машқ машғулотларидан фойдаланиш усуллари ишлаб чиқилмаган. Шунга кўра тадқиқот мавзусини **“Болалар нутқини ривожлантиришга доир ишларга методик раҳбарлик”** деб белгиладик.

Тадқиқотнинг мақсади:

1. Болалар нутқини ривожлантиришнинг мантиқий ва илмий асосланганлигини ишлаб чиқиш.
2. Болаларнинг оғзаки ва ёзма нутқ маҳорати малакаларини ривожлантириш ишларини вужудга келтириш.

Тадқиқот объекти: Болалар нутқини ривожлантириш жараёни.

Тадқиқотнинг предмети: Болалар нутқини ривожлантириш усуллари тадқиқ этиш.

Тадқиқотнинг илмий фарази: Ушбу илмий изланиш назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлиб, болалар нутқини ривожлантиришнинг янги усулини илмий жиҳатдан асослашдир.

1. Болалар нутқини маълум тизим асосида ўстиришга эришилса;

2. Нутқ ўстиришнинг методлари мақсадга мувофиқ тарзда ишлаб чиқилса;
3. Бола нутқидаги тўғри ривожланишига тўсиқ бўладиган асосий сабаблар ўз вақтида аниқланса;

Тадқиқотнинг вазифалари:

1. Муаммога оид ижтимоий-фалсафий, психологик, педагогик ва методик манбаларни ўрганиш.
2. Нутқ ўстиришга оид педагогик-психологик ва илмий-методик адабиётларни таҳлил қилиш;
3. Мактабгача таълим ёшидаги болаларни фикр ифодалаш даражасини қиёслаш;
4. Болаларнинг нутқ малакалари қай тарзда ривожланганлигини аниқлаш;
5. Нутқ ўстиришга доир материалларни тайёрлаш;
6. Нутқ ўстириш бўйича ишлаб чиқилган усулларнинг самарадорлигини тажрибада текшириш.

Тадқиқот методлари: фалсафий, педагогик, психологик ва методик адабиётларни ўрганиш, педагогик кузатиш, социологик методлар, анкета сўрови, суҳбат, интервью, педагогик тажриба.

Тадқиқот методлари: фалсафий, педагогик, психологик ва методик адабиётларни ўрганиш, педагогик кузатиш, социологик методлар, (анкета сўрови, суҳбат, интервью), тест сўрови, моделлаштириш, педагогик тажриба.

Тадқиқотнинг методологик асоси: Шарқ мутафаккирлари томонидан яратилган асарлар, Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғриси»даги қонуни, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да ўз ифодасини топган баркамол шахсни шакллантиришга оид қарашлар, илмий - назарий ҳамда педагогик ва психологик қарашларнинг анъанавий тизими, Ўзбекистон Республикасининг узлуксиз таълим Концепцияси, қабил муҳим ҳужжатлар ва илғор халқ таълими ходимларининг илмий-методик адабиётларда ом-малаштирилаётган фикр-ғоялари ташкил этади.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги:

1. Болалар нутқини ривожлантириш усулларидаги мавжуд камчиликларни аниқлаш.
2. Болалар нутқини ривожлантиришнинг ўзига хос томонлари илмий ва назарий жиҳатдан асосланди ва янги усулларни ишлаб чиқилди.
3. Мактабгача ёшдаги болаларнинг нутқидаги нуқсонларни бартараф этиш, боғланишли нутқ тузиш малакаларини ҳосил этиш учун машқлар, машғулот намуналарини такомиллаштириш.
4. Болалар нутқини ривожлантиришга қаратилган илмий асос яратиш.

Тадқиқотнинг илмий-амалий аҳамияти. Тадқиқот натижалари «Умумий педагогика», «Психология», «Мусика», «Нутқ ўстириш» каби фанлар болалар нутқини ривожлантиришга оид назарий ёндашувлар, илмий қарашлар, методик тавсиялар билан бойитади. Шунингдек, педагоглар, психологлар болалар нутқини ривожлантириш йўллари, шакл восита ва методларини такомиллаштиришга қўмаклашади.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги ва асосланганлиги:

Тадқиқот доирасида долзарб педагогик муаммонинг тадқиқ этилганлиги; муҳим хулосалар ҳамда асосий натижаларнинг болалар нутқини ривожлантириш сифатларини тарбиялай олиши; ҳал этилган вазифаларнинг тадқиқот мақсади ва илмий фаразига мослиги; методларининг асосли ва тўғри танланганлиги; тажриба-синов ишларининг кутилган натижаларини қафолатлай олганлиги каби ҳолатлар билан белгиланади.

Ишнинг синовдан ўтказилиши. Тадқиқотнинг асосий натижалари Тошкент шаҳар Шайхонтоҳур туманидаги №567-сонли МТМда тажриба-синовдан ўтказилди.

Тадқиқотнинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, 3 боб, 6 параграф, умумий хулоса ва методик тавсиялар, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

I.БОБ. БОЛАЛАР НУТҚИНИ РИВОЖЛАНТИРИШГА ДОИР ИШЛАРНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1 Болалар нутқини ривожлантиришга доир ишларнинг ўрганилганлик ҳолати.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритган дастлабки кунларданок янги, ривожланган жамият қуриш йўлига кирди. Заҳматкаш халқимиз ўзининг фидойий меҳнати ва тинч ҳаёти билан дунёдаги тараққий топган мамлакатлар қаторидан мустаҳкам ўрин эгаллаш мақсадида барча соҳаларда чуқур ислохотларни амалга ошира бошлади. Келажаги буюк давлат барпо этиш борасида амалга оширилаётган барча тарихий ўзгариш ва янгиланишлар юртдошларимиз қалби, онги ва шуурига ўлкан таъсир кўрсатмоқда. XXI асрга қадам қўйган ўзбек халқининг миллий тараққиёт йўлидаги бош ғояси – бу озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишдир. Албатта ушбу ғояни амалга оширишда сиёсий, иқтисодий, ижтимоий йўналишлар билан бир қаторда баркамол авлодни вояга етказиш, улар нутқини ўстириш муҳим ўрин тутди.

Бола нутқининг ривожи кўп жиҳатдан унинг руҳиятига, соғлом, тетик ўсишига. Ахлоқий сифатларига ўқув дастурини ўзлаттиришда меъёрли бажарилишини таъминлашшига, қўқланмаларнинг монандлигига боғлиқдир. Бу масалалар мактабгача таълимда ўз ечими ифодасини топиши ва ўз она тилида равон гапира оладиган қилиб тарбиялашга қаратилиши зарур.

Таълим ва тарбия муаммоси жуда қадимдан бери мавжуд. У ўрта асрлардаги Ғарб ва Шарқ мутафаккирларининг асарларида кўриб чиқилган. Ўша даврларнинг буюк мутафаккирлари Абу Наср ал-Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Юғнакий, Жалолоддин Довоний, Алишер Навоий ва бошқалар феодал зулм ва мутаасиб руҳонийларнинг қаттиқ қаршилигига қарамасдан жаҳон фани, маданияти, маорифига бекиёс ҳисса қўшдилар.

Ўтган даврларда меҳнаткашларинг ўз муносабатларини унинг ёшларга тарбиявий таъсирини янада кучайтириш мақсадида йўлга қўйиш борасидаги тажрибаларини нафақат халқ педагогикасининг қатор шакллари, усулларини қайта тиклаш учун, балки шахсни шакллантиришни бошқарувчи объектив умумий ижтимоий қонунлар, халқ турмуш тарзини тушуниш учун ҳам ўрганиш лозим.

Ўрта асрлар Шарқининг қомусий мутафаккири Абу Наср ал-Форобий (873-950) инсонни ҳар томонлама такомиллаштириш, уларни умумий бахт-саодатга етаклаш йўллари ва усулларини ўзининг ижтимоий-сиёсий таълимоти марказига қўяди, бу эса унинг дунёқарашларнинг умуминсоний асосга эгалигидан далолат беради.

Айнан шундай мақсадлар Форобийнинг шахсни тарбиялаш ва таълим бериш, уни такомиллаштириш ҳамда унинг ижтимоий муаммоларни ҳал этишдаги фаол ролига нисбатан дунёқарашларининг бош мазмунини ташкил этади.

Унинг фикрига кўра, таълим ва тарбия оилада, ўқитувчи ёрдамида мактабда ва яхшиликка асосланган жамиятда унинг раҳбари ёрдамида амалга оширилиши мумкин.

Форобий фикрига кўра - таълим бу нафақат ақлий ривожланиш, балки умуман маънавий ривожланиш, шу жумладан ахлоқан ривожланиш пойдеворидир. Таълим ва тарбия ўзаро бир-бирига боғлиқ бўлиб, улар шахсни маънан камолотга етказувчи турли йўллар ҳисобланади.

Форобий ижтимоий тарбияни тартибга солиш, уни бошқариш масалаларига алоҳида эътибор берган. У меҳнат фаолияти тарбиянинг муҳим воситаси ҳисобланади, деган хулосага келади.

Абу Райҳон Беруний (971 – 1050 йилга яқин) қомусий олим сифатида тарихга кирган. У фанни диндан ажратиш зарур деб ҳисоблаган, акс ҳолда, унинг фикрига кўра, илмий билимлар ҳақиқий бўла олмайди. Олимнинг

динга бўлган танқидий муносабати кўп жиҳатдан унинг тарбия ва таълимга бўлган муносабатларини ҳам белгилаб берди.

Беруний ўз асарларида таълимнинг узлуксиз, кўргазмали, аниқ мақсадга йўналтирилиши лозимлигини ва унинг муайян тизим асосида ўтказилиши зарурлигини таъкидлаган.

Беруний ёш йигитда шахс тарбия жараёнида шаклланади, деб ҳисоблаган. Бунда у меҳнатга алоҳида ўрин берган.

Берунийнинг қарашлари чекланган тусга эга эди, зеро у ҳам ўша даврдаги бошқа кўплаб олимлар сингари фан ва билим жамият тараққиётида мутлақ аҳамиятга эга, деб билган. Бироқ фан, билим, меҳнатнинг аҳамияти ҳақидаги фикрларнинг ўзи тўғри эди. Билим олишнинг ўзини Беруний куч, вақт ва сабр-тоқат талаб қиладиган меҳнат, деб ҳисоблаган.

Ибн Син (980 - 1037) педагогика масалаларига ижодий ёндошган. У бола табиатини нафақат табиб, балки етук педагог сифатида ҳам чуқур билишини намоён қилган. Олимнинг болаларга таълим ва тарбия бериш ҳақидаги кўплаб фикрлари ўзининг чуқурлиги, инсонпарварлик руҳи билан йўғрилганлиги ва тарбиядек мураккаб муаммони тўғри талқин қилиши билан кишини лол қолдиради.

Ибн Сино таклиф қилган тарбия ва таълим мазмуни ақлий тарбия, жисмоний соғломлаштириш, эстетик тарбия, ахлоқий тарбия ва ҳунар ўргатишларни ўз ичига олади. Ибн Сино бола тарбиясининг бутун машаққати ва мураккабликларини жуда чуқур тушунган. «Тиб қонунлари»нинг «Тарбия ҳақида» номли бўлимида қўйилган масалалар аниқ ҳал этилади, бола характерини тарбиялаш ҳақида қимматли фикрлар билдирилади.

Ибн Синонинг илмий-педагогик ижодиётида оилавий тарбия алоҳида эътибор қаратилади ва бунда бош рол оила бошлиғи – яъни отага берилади. Ибн Сино нима учун болани онаси эмас, балки тарбияси тарбиялаши лозимлигини тушунтириб беради. Унинг фикрларига қараганда, боланинг

онаси ўз фарзанди тарбиясида кўпроқ ҳиссиётларга берилади ва бола тарбиясида тўғри йўлни танлай олмайди. Ибн Сино тарбиячи олдига аниқ вазифаларни қўяди: у ўз шогирдини қачон жазолаши ёки рағбатлантириши мумкинлигини яхши билмоғи лозим.

Ибн Сино бола шахсини ҳурмат қилиш, боланинг табиий ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда унинг қизиқишларини ўрганишга чақиради. У ёшга қараб даврларга бўлиб чиқишга ҳаракат қилган. Ўсмирлик даврини у бешта даврга бўлган: чақалоқлик (бола туғилганидан бошлаб йўлга юриб кетгунича бўлган давр); болалик даври (йўлга юргандан сўнг); организм чиникқани ва қозик тишлари чиққанидан кейинги давр; ўсмирлик ва жинсий етилиш даври; ўсмирлик даври (ўсиш тўхтатуганча бўлган давр).

Ибн Сино бола тарбиясининг барча мураккабликлари ва қийинчиликларини тушунган. У жисмоний жазонинг меъёридан ортиб кетишига қарши чиққан. Унинг фикрига кўра, рисоладагидек тарбияни муваффақиятли амалга ошириш учун болаларга инсоний муносабатда бўлиш даркор. Тарбиячининг ўзи бола шахсини ҳурмат қилиши, уни севиши ва бола билан яхши муносабатда бўлиши лозим.

Ибн Сино тарбия омилининг аҳамиятини чуқур англаган ва ижобий омил аҳамиятини жуда қадрлаган, уни тарбиянинг асосий воситаларидан бири деб билган.

Юсуф Хос Ҳожиб (1021-9 йилларга яқин) ўрта асрнинг бошқа кўплаб олимлари сингари мусулмон Шарқи халқларининг маданий ривожига сезиларли ҳисса қўшган. Шарқнинг «Тақводорлар тухфалари» девони (XII аср) инсонни ахлоқан тарбиялаш муаммолари кўриб чиқилган дастлабки дидактик асарларидан бири ҳисобланади. Унинг сўзлашишдаги босиқлик ва одоб қоидалари ҳақида билдирган фикрлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган: «Маърифатли кишининг сўзларини тингла. Тарбия қоидаларидаги асосий нарса – бу тил, унга эҳтиёт бўлмоқ лозим. Яхши сўзли киши ҳурматга, тили заҳар кишилар эса нафратланишга лойиқдир.

Кишининг устидан кулма ва унинг жаҳлини чиқарма: ўқ етказган заҳмат битади, сўз билан етказилган заҳмат эса ҳеч қачон битмайди».

Бироқ, ўз тасаввурида шоир кишиларда олий ахлоқ сифатларини тарбиялаш орқали умумий фаровонликка эришиш мумкин, дея ҳисоблагани ҳолда ўша даврда ҳукмрон бўлган дунёқарашлардан юқори кўтарилмайди.

Ўзбекистонда XVI асрдан кейинги асосий педагогик фикр йўналишлари ва уларнинг хусусиятларини тушуниш учун қомусий олим бўлган, ўз замондошлари ўртасида жуда машҳур бўлган Жалолиддин Девоний (1427 - 1502) асарлари билан танишиш зарур.

Гарчи Девоний Эрон ҳудудида яшаган ва ижод қилган бўлса ҳам унинг «Этика Жалом» номли асари Октябрь инқилобига қадар Самарқанд ва Бухородаги мадрасаларда ўқув қўлланмаси сифатида фойдаланилган ҳамда Ўрта Осиёдаги кўплаб илғор мутаффакирларнинг (Юсуф Қорабоғий, Абу Тоҳир Самарқандий, Абдулла Авлоний) педагогик ва ахлоқий қарашларини шакллантиришда катта роль ўйнаган. Ушбу фундаментал асарида Девоний ўсиб келаётган авлодни тарбиялаш, тарбия ва таълим жараёнида ижобий сифатларга эга бўлиш лозимлиги ҳақида қимматли фикрлар билдирган.

Девоний асарларида тарбиялашда, таълим методикасида мактаб ва ўқитувчининг тутган ўрни ҳақида кўплаб ижодий фикрлар жуда кўп. Унинг асарларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, Девоний ўз даврининг илғор мутафаккири бўлган ҳамда унинг таълим ва тарбия ҳақидаги кўплаб ғоялари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Айниқса Алишер Навоий Ўзбекистон халқи қалбидан чуқур жой олган. Унинг асарлари беш юз йилдан буён кўплаб авлодларни ҳаяжонга солиб келади. Инсонпарварлик, муҳаббат ғоялари, инсоннинг олий мақсадларини қуйлаш Навоий меросида асосий ўрин тутди.

Навоийнинг педагогик қарашлари ўта инсонийлиги билан ажралиб туради. У бола шахсини шакллантириш ва тарбиялаш масалаларига жуда

катта аҳамият берган, Навоий фарзандни оилага қувонч ва бахт келтирувчи шамчиروق, деб билган.

Навоий болага унинг ёшига қараб энг кичик ёшдан тўғри тарбия бериш зарур, фанларни ўрганишни иложи борица барвақт бошлаш лозим, дея таъкидлаган.

Буюк славян педагоги Ян Амос Коменский (1592-1670) Ўларбнинг буюк олимларидан бири ҳисобланади. Унинг педагогик тизими ўсиб келаётган авлодни инсонийлик, тинчликсеварлик, тенглик ва биродарлик руҳида тарбиялаш ғоялари билан йўғрилган.

Я.А.Коменскийнинг педагогик мероси улкан ва кўп қирралидир. Олимнинг чоп этилган фалсафий ва педагогик асарлари унинг тарихий аҳамиятини белгилаб берди. «Оналар мактаби»да қайд этилган болани дастлаб оилада тарбиялаш ва ривожлантириш ғоялари бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган. Ҳажми кичик, бироқ мазмуни жуда чуқур бўлган мазкур асарни унда қўйилган муаммоларнинг долзарблиги ва аҳамиятлилиги, уларни амалга ошириш учун таклиф қилинаётган йўллар ва воситаларнинг соддалиги ҳамда ишончлилиги, ниҳоят оила, аёллар, болалар ва уларни тарбиялашга бўлган муносабатнинг инсоний йўналишга эгалиги бўйича уни мумтоз асарлар сирасига киритиш мумкин. «Инсон зотини ҳимоялаш энг аввало бешикдан бошланиши лозим». Бундан ортиқ содда ва доно фикр бўлмайди. Уддабурон олимлар қайси бир ижтимоий тарбия тизимини кашф қилмасинлар, барибир болалар ҳаёт кечирадиган, улар жисмонан ва маънан ривожланадиган муҳит сифатида оила энг самарали тарбия тизими ҳисобланади.

Қаторлашган ғоялар тизимига эга бўлган «Оналар мактаби»ни бирламчи оилавий тарбия бўйича биринчи асар деб ҳисоблаш мумкин.

«Оналар мактаби»нинг бош ғояси - оиладаги бирламчи тарбиянинг бола учун қувончли бўлиши, унинг келажагини бахтли, ота-оналар учун ёқимли ва умидбахш, жамият учун фойдали қилишдан иборатдир.

Коменский табиий иқтидорни энг илк ёшдан бошлаб ҳар томонлама ривожлантириш ғоясидан келиб чиққан ҳолда оналар мактаби олдида қийин вазифаларни, яъни: болаларга билиш (билимга эҳтиёжмандликни тарбиялаш, билимга чанқоқлик)ни, ҳаракат қилиш (меҳнаткаш бўлиш, ўзини бошқара олиш ва яхши амаллар қилиш)ни ва гапириш (нутқ ва фикрлашни ривожлантириш)ни ўргатиш вазифаларини қўяди. Шу муносабат билан у ақлий, жисмоний ва маънавий тарбиялаш, нутқ ва фикрлашни ривожлантириш бўйича аниқ маслаҳатлар беради.

«Оналар мактаби»даги алоҳида бир боб «қандай қилиб болаларга нутқни машқ қилдириш» лозимлигига бағишланган. Коменский «ақл ва нутқ»ни ривожлантириш учун бир хил ҳаракат қилиш зарур деб ҳисоблаган. У «ақл» ва «нутқ»қа органик бирикма сифатида қараган. Ва бу тасодифий эмас, зеро бола нутқ туфайли ўз фикрларини ифодалайди ва атрофдаги одамлар билан мулоқотга киришади, нутқни эгаллаш орқали у атрофни ўраб турган оламни англайди. Болада нутқ ва фикрлаш ривожланади.

У сенсор ривожлантириш ва тарбиялашга алоҳида эътибор берган, чунки усиз ақл ва нутқни муваффақиятли ривожлантириб бўлмайди. Ва буюк педагогнинг мазкур қоидага риоя қилишни «дидактиканинг олтин қоидаси» деб атагани ҳам бежиз эмас.

Нутққа тааллуқли бўлган бошқа бир ғояни Коменский она тилини ўқитиш, она тилида ўргатишни талаб қилиш шаклида ифодалаган. Мактабгача ёшда она тилини ўргатиш, Коменский хулосасига кўра, - бу энг аввало бола ҳаётининг биринчи йилидан бошлаб нутқни ривожлантириш, бўғинлар ва сўзларни аниқ талаффуз қилиш, гапларни синтактик жиҳатдан тўғри тузиш, нарсаларнинг номини тўғри айтиш ва мос фикр билдиришдан иборат. Ушбу мақсадда Коменский ота-оналарга болалар билан мулоқот қилишда нарсалар номларини ва сўзларни бузмасдан, тўғри айтиш, болаларга талаффузи қийин бўлган ва нисбатан узун сўзларни айтишни машқ қилдириш ва бунинг учун ўйин услубидан фойдаланишни маслаҳат беради.

Коменскийнинг хизмати шундан иборатки, у педагоглар ичидан биринчилардан бўлиб бола нутқини ривожлантиришда, унинг она тилини бутун гўзаллиги ва миллий хусусиятлари билан биргаликда ўзлаштириб олишида шеърят, эртаклар, мақоллар ва маталлар, тез айтишларнинг тутган ўрнига биринчи бўлиб эътиборни қаратди. Гапиришни бошлаётган болаларнинг катталар нутқини тушунишлари учун улар сўзловчининг юзини ва унинг қўл ҳаракатларини кўришлари, унинг саволларини тушунишлари ва тўғри жавоб беришлари даркор, деб ёзган эди Коменский. Она табассуми ва бола томонга чўзилган қўллар, имлаш, каллани қимирлатиб қўйиш, қайғули юз ва бармоқ билан дўқ уриш – буларнинг барчаси сўзловчининг кайфиятини ифодалайди, буни бола қабул қилиб олади ва у айтилган фикрни тушунишга ёрдам беради. Бу риторик ҳаракатлар мулоқотда жуда асқотади, нутқни ва фикрлашни ривожлантиради.

Я.А.Коменскийнинг «Оналар мактаби» асари Ғарбда ва Россияда оилавий тарбиянинг кейинги ривожига сезиларли таъсир кўрсатди. Песталоцци ва Фребель, К.Д.Ушинский ва Е.Н.Водовозова бирламчи оилавий тарбияга шахсни шакллантириш тизимидаги ўта зарур босқич сифатида қараганлар. Буларсиз ўсиб келаётган авлодни муваффақиятли тарбиялаш борасидаги барча ҳаракатларимиз зое кетади.

Муҳаммад Ризо Эрнийезбек Огаҳий (1809-1874) – шоир, кўплаб таниқли тарихий ва бадиий асарлар муаллифи, таржимон.

Огаҳий ижодий меросининг асосий мазмунини маърифат, таълим, маънавий ривожланиш ва тарбия ғоялари ташкил этади. Огаҳийнинг алоҳида хизматлари шундан иборатки, у саводсизлик ва диний мутаасиблик ҳукм сурган бир пайтда у илм-фан ва маърифатни изчил ҳимоя қилиб чиқди. Шоир юксак маънавий кўтарилиш, билим олишга бўлган интилишлардан иборат ҳаётнигина муносиб ҳаёт деб ҳисобларди. Огаҳийнинг педагогик қарашлари унинг адабий-бадиий, адабиётшунослик ва тарихий мавзулардаги асарларида ўз аксини топган. Айниқса унинг ХI-асрнинг адабий ёдгорлиги

хисобланадиган «Қобуснома» номли асарининг форсчадан ўзбек тилига таржима қилиниши Ўзбекистонда педагогика фанини ривожлантиришга катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Бердақ (Бердимурот Қарғабоев – 1827-1900) –маърифатчи шоир, қорақалпоқ адабиётининг асосчиси ҳисобланади. Бердақ ижодининг асосини тенглик, маърифат, инсонпарварлик, адолат ва ватанпарварлик ғоялари каби демократик қарашлар ташкил этади. Бироқ шоир ўша даврнинг бошқа кўплаб маърифатчилари сингари халқни озод қилишда билимнинг тутган аҳамиятини ҳаддан ташқари ошириб юборган. Бердақ ўз асарларида тарбияга нисбатан ўз муносабатларини инсонни тарбиялашни бошлашдан олдин уни ҳар томонлама ўрганиб чиқиш зарур, деган тасаввурдан келиб чиққан ҳолда баён қилди. Унинг фикрича, тарбия, жисмонан ва руҳан ривожлантиришдан иборат бўлиши лозим. Бердақ саёз мазмунли дарсликларни танқид остига олган, бутун халқни ёппасига саводли қилиш ғоясини олдинга сурган. У билим олиш, илм-фанни ривожлантириш жамиятнинг ҳам маънавий, ҳам моддий ривожланишига ёрдам беради, деб ҳисоблаган.

Шунингдек, Бердақ ёшларни тарбиялашга катта эътибор берган. Ақлий ва ахлоқий тарбияни ўзаро бир-бирига боғлиқ, деб ҳисоблаган шоир фақатгина ақлан ривожланган одамларгина олий ахлоқ эгалари бўлиши мумкин, деган фикрни олдинга сурган. У қачонки одамлар маънавий жиҳатдан ўзини такомиллаштиришга, меҳнатга, инсонийликка, дўстликка, бирликка ва Ватанга хизмат қилишга интилсаларгина инсонлар бахтли жамиятга етишадилар, деб қаттиқ ишонган.

Убайдулла Солиҳ ўғли Завқий (1853-1921) – маърифатчи шоир бўлиб, ўз шеърларида ижтимоий адолатсизликни танқид қилган, ҳукмрон синфларни қоралаган. Бироқ Завқий ҳам ўша даврдаги бошқа кўплаб маърифатчи демократлар - Фурқат, Муқимий каби халқни қолоқликдан чиқаришда маърифат, савдохонлик асосий ўрин тутади, деб ҳисоблаган.

Маърифат ва мактаблар кенг аҳоли қатламларига ҳам етиб бориши керак, деган фикр улар қарашларининг асосини ташкил этарди. Маърифатчи

демократларнинг қарашлари ҳаракат тусига эга эди: хусусан, улар миллий буржуазия мафкурачилари бўлмиш жаҳидларга қарши фаол кураш олиб бордилар.

Капитализмнинг кириб келиши билан жамиятда айрим илғор ўзгаришлар рўй берганлигини тушуниб етганлиги Завқий қарашларининг муҳим жиҳати эди. У техник тараққиётнинг ижобий аҳамиятга эгалигини тан олган ва Туркистоннинг Россияга қўшиб олиниши кўпроқ ижобий оқибатларни келтириб чиқаради, деб ҳисоблаган.

Саидахмад Сиддиқий (1864-1927) Европа, Осиё мамлакатлари бўйлаб кўп саёҳат қилган, Россияга ҳам ташриф буюрган. У Самарқандга қайтгач (1903), рус маданияти, фани ва техникасини зўр бери тарғиб қила бошлади. У юқоридагиларни ўз халқи ичида тарқатиш учун биринчи навбатда рус тилини ўрганишни йўлга қўйиш зарур, деб ҳисоблайди.

Сиддиқий икки тилда: ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ёзган. У ўзининг кўплаб асарлари ҳамда маърузаларида динга ва диний таълимга қарши чиққан, айти пайтда Улуғбек, Дониш, Фурқат, Муқимий каби мутафаккирлар бошлаб берган дунёвий таълим бериш ғояларини қизғин қўллаб-қувватлаган.

Сиддиқий фаолиятини тадқиқ қилиш жараёнида Ўзбекистонда педагогика тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этадиган янги фактларни аниқлашга муваффақ бўлинди. Чунончи, маълум бўлишича, у нафақат Самарқанд шаҳрида, балки вилоятнинг кўплаб туман ва қишлоқларида ҳам янги мактаблар очган ҳамда уларда маҳаллий миллат вакиллари, яъни ўзбек ва тожиклар фарзандлари билан бир қаторда рус болаларини ҳам ўқитган экан.

Сиддиқий ўз асарларида рус адабиёти муаммоларига кўп эътибор берган, у Л.Н.Толстой, И.А.Крилов, Н.В.Гогол, М.Ю.Лермонтов, А.С.Пушкиннинг асарларини яхши билган, жумладан Гоголнинг «Шинел» асарини ўзбек тилига ўгирган. У доимо рус адабиётини ўрганишга ва шу билан ўз халқи маданиятини бойитишга чақирган.

Сиддиқий 1921 йилдан бошлаб то умрининг охиригача педагогик фаолият олиб борган. Унга «Хизмат кўрсатган ўқитувчи» унвони берилган.

Анбар отин (1870-1915) – ўзбек шоираси ва маърифатчисидир. У кизларга шеър ёзиш қонун-қоидаларини, одоб-ахлоқни ўргатган.

Анбар отин ижодида маърифатчилик мавзуси фуқаролик, ватанпарварлик ва халқлар дўстлиги ғоялари билан қоришиб кетган. Шоира маърифатни шахсни озод қилиш йўлидаги бир машъала деб ҳисоблаган.

Халққа маърифат зиёсини тарқатиш ташвишида юрган Анбар отин Фурқатга шеърий мактуб ёзади, унда шоира унинг янги мактаб очиш ҳақидаги талабини қўллаб-қувватлашни сўрайди. Зеро, у мавжуд бошланғич мактаблар ва мадрасалар аҳоли саводсизлиги муаммосини ҳал қила олмаслигини яхши тушунарди.

Абдуқодир Шокирий (1875-1943) таниқли педагог бўлиб, у Самарқандда янги усулдаги илк мактабга асос солган ва Ўзбекистонда таълим ривожига улкан ҳисса қўшган шахсдир.

Шокирий янги мактаб учун мумтоз адабиётнинг энг яхши намуналарини ўзида жамлаган дарсликлар ёзди. У биринчи бўлиб ўзбек ва тожик кизлари учун бир хил таълим беришни талаб қилиб чиқди, шунингдек у биринчи бўлиб ўз мактабди ўғил ва қиз болаларнинг биргаликда ўқишини ташкил этди. Бу Шўро инқилобигача бўлган Туркистон мактаб ва таълим тарихидаги жасорат эди.

Шокирийнинг ўз халқини маърифатли қилиш борасидаги саъй-ҳаракатлари унинг таълимда биринчи бўлиб илғор усулларни қўллагани билан чекланиб қолмайди. У ўзбек маданияти ва халқ таълимининг қатор арбобларини тарбиялаб, вояга етказган.

Абдулла Авлоний (1878-1934) – жамоат ва сиёсат арбоби, шоир ҳамда педагог бўлиб, у 1908 йилда камбағалларнинг фарзандлари учун мактаб очади. Унинг ўзи шу мактабда янги таълим усуллари қўллаган ҳолда она тилидан дарс беради.

Авлонийнинг халқ таълими соҳасидаги фаолияти унинг ёзувчи ва шоир, иқтидорли ёшлар театрининг тарбиячиси ҳамда сахналаштирувчи режиссёри сифатидаги фаолияти билан узвий боғлиқдир.

1916 йилда Россияда ва Туркистонда миллий озодлик ҳаракатлари авж ола бошлайди. А.Авлоний бунда ҳаракат раҳбарларидан бири сифатида фаол иштирок этади. 1917 йилнинг ёзидан бошлаб Авлоний «Турон» газетасини чиқара бошлайди. Ушбу газета саҳифаларида Авлонийнинг халқ мактабини ташкил этиш, ўқитувчи кадрларни тайёрлаш ва дарсликлар чоп этиш масалаларига бағишланган кўплаб мақолалари босилади. Айниқса, у ўзбек кизларига таълим-тарбия бериш ва улар учун махсус мактаблар ташкил этиш муаммосига алоҳида эътибор беради. Ушбу йилларда Авлоний «Адабиёт» (I-IV-китоблар), «Туркий гулистон», «Мактаб гулистони» каби китобларини ёзади ва чоп этади.

А.Авлоний дунёқарашининг шаклланишида илғор рус адабиёти ва маданияти муҳим роль ўйнайди. У А.С.Пушкин, Л.Н.Толстой, М.Горькийнинг ижодий меросларига катта ҳурмат билан муносабатда бўлган ва К.Д.Ушинскийнинг педагогик меросини юқори баҳолаган.

У муайян муддат мобайнида Туркистон Компартияси Марказий Кўмитасининг матбуот бўлимини бошқарган, сўнгра халқ таълими бўлимлари ишини бошқаришга ўтиб, кўплаб янги мактаблар қурилишига раҳбарлик қилади, ўқитувчиларни саводсизликни бартараф этиш ишларига жалб қилади.

Авлоний педагогика билим юрти, Ўзбекистон Ўлка маърифат институти, Тошкент ҳарбий билим юрти, Ўрта Осиё давлат университетида ишлаган кезлари ҳам маърифат тарқатиш ишига бутун куч-ғайратини сарфлади.

Ҳамза (Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий – 1889-1992) – шоир, ёзувчи, актёр, бастакор, жамоат арбоби ва педагог бўлиб, у 1911-1915 йилларда Қўқон, Марғилон шаҳарларида камбағаллар ва етимлар учун мактаблар очган. 1-синф учун «Енгил адабиёт», 2-синф учун «Ўқиш китоби» ва «Қироат китоби»

номли дарсликлар ёзган. Бу дарсликлар қўлёзма ҳолича қолиб кетган Чунки, бу пайтда босмахоналарга раҳбарлик қилган жаидлар уни босишга рухсат бермаганлар.

Ҳамзанинг маърифатпарварлик фаолияти маҳаллий бойлар ва мутаассиблар томонидан кескин қораланди. 1912 йилда унинг мактаби ёпиб қўйилади, Ҳамзанинг ўзи эса Ватанни тарк этишга мажбур бўлади. 1913 йилда у Афғонистонда, Ҳиндистонда, Туркия ва Арабистонда бўлди, шунингдек Россиянинг жанубий туманларига борди.

1914 йилда у Қўқонга қайтиб келди ҳамда маҳаллий тўралар, бойлар ва руҳонийларнинг қаршиликларига қарамасдан яна етимлар учун бепул мактаб («Дорил айтом») очди. Ҳамза мазкур мактаб қошида катталар учун кечки курслар очди. Орадан кўп ўтмай ушбу мактабни ҳам ёпиб қўйишади.

1914 йилнинг охирида Ҳамза яна Қўқондан Марғилонга кочишга мажбур бўлади ва 1915 йилда у ерда мактаб очиб, катта педагогик ва маърифатпарварлик фаолиятини давом эттиради.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг педагогика фани ва амалиётини ривожлантиришдаги улкан хизматини қайд этган ҳолда шуни айтиш лозимки, у кўпроқ ёд олишга асосланган эски мактабга қарши курашиш билан бир қаторда таълимнинг янги тузилмасини таклиф қилди. Хусусан, у мактабларда она тили, табиатшунослик, математика, жўғрофия, рус тили ва мусиқа каби дунёвий фанларни ўқитиш ғоясини олға сурди. Ҳамза савод ўргатишнинг товушли методини биринчи тарқатувчиларидан ҳисобланади.

Ҳамзанинг педагогик қарашлари ёшларни ақлий, ахлоқий ва эстетик тарбиялашнинг муҳимлиги ҳақидаги ғоялар билан суғорилган. Айниқса, у тарбия ва таълим ишида ўқитувчига, унинг билим даражасига ҳамда ахлоқий қиёфасига алоҳида эътибор берган.

Садриддин Айний (1878-1954) филология фанлари доктори, профессор, Тожикистон Фанлар академиясининг биринчи президенти, таниқли ёзувчи, жамоат арбоби ва Ўрта Осиё тарихи билимдони бўлиб, у минтақа халқлари маданиятининг йирик вакили ҳисобланади.

С.Айний дунёқарашларининг шаклланишига биринчи рус революцияси ва Ўрта Осиёда миллий озодлик ҳаракатлари катта таъсир кўрсатди. Ушбу даврда Айний меҳнаткаш халқ оғир аҳволда қолганлигининг сабаби унинг саводсизлигида деб ҳисобларди. Шунинг учун ҳам у янги мактаблар очишга зўр бериб ҳаракат қилган.

Октябрь инқилобидан сўнг С.Айний халқ таълими масалалари билан фаол шуғуллана бошлайди. У дарсликлар тузади, бошланғич ва ўрта мактаблар учун ўзбек ва тожик тилларида катор дарсликлар тайёрлашда иштирок этади.

С.Айнийнинг ижтимоий ва педагогик қарашларига М.Горький катта кўрсатган.

С.Айнийнинг асарлари ичида «Аҳмад – руҳлар афсунгари», «Эски мактаб» каби асарлари алоҳида ўрин тутаяди, мазкур китобларда педагогика тарихи ва назариясининг муҳим масалалари ўз аскини топган.

Исматулло Раҳматуллаев (1883-1961) XX аср бошларидаги жамоат арбоблари ва педагоглари ичида кўзга кўринган маърифатпарварлардан биридир. У тарбияга оид ўз қарашларида А.Шокирийнинг издоши ҳисобланади. И.Раҳматуллаев 1905 йилдан бошлаб ўқитувчи бўлиш ишлай бошлайди ва айни пайтда рус-тузем мактабига ҳам қатнади.

И.Раҳматуллаев илк дарсликлар, алифболарни тузишда иштирок этади. Айниқса унинг 1915 йилда босилиб чиққан «Раҳбари мактаби» номли дарслиги бугунги кунгача араб тилини ўргатишдаги энг яхши қўлланмалардан бири ҳисобланади.

Раҳматуллаев рус педагоглари К.Д.Ушинский ва Л.Н.Толстойларнинг илғор педагогик ғояларининг фаол тарғиботчиси бўлган. Айниқса унинг моҳир педагог, Ўзбекистон учун миллий зиёлилар тайёрлаш ташкилотчиси, услубчиси ва фаол иштирокчиси сифатидаги хизматлари беқиёсдир.

П.И.Иванов (1891-1968) совет давридаги таниқли психолог бўлиб, Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг психология кафедрасига раҳбарлик қилган. Кенг қамровли билимлар эгаси бўлган олим

Платон Иванович Иванов Ўзбекистонда психология фанини ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. У психология тарихи, умумий, ёш ва педагогик психология, меҳнат таълимининг психологик асослари ҳақида 75 дан ортиқ асар ёзган. Унинг илмий тадқиқотлари фикрлаш ва мантик психологияси муаммоларига бағишлангандир. Шунингдек, у катор дарсликлар ҳам яратган.

1925 йилда П.И.Иванов биринчи рус мутахассислари қаторида Ўзбекистонга ишга таклиф этилган. Ўша пайтда республика педагогик кадрларга жуда муҳтож эди. У ўз фаолиятини маҳаллий кадрларни тайёрлашдан бошлади ва бу билан Ўзбекистонда психология фанининг пойдеворига асос солди.

Олим яратган дарсликлар ичида «Таълимнинг психологик асослари» номли китобни (1960 йилда рус тилида ва 1961 йилда ўзбек тилида чоп этилган) алоҳида қайд этиш зарур. Бу педагогик психология соҳасидаги биринчи ўқув қўлланмаси эди.

П.И.Иванов Ўзбекистонда илмий фаолиятдан ташқари катта жамоатчилик ишлари билан ҳам шуғулланган. У Тошкент шаҳар Кенгашининг депутаты, Республика Тинчликни ҳимоя қилиш жамғармаси аъзоси бўлган.

Тошмуҳаммад Ниёзович Қориев (1897-1970) олим ва жамоат арбоби, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиги бўлиб, у ҳали ёшлигидаёқ Фарғонада биринчи ўзбек совет мактабини ташкил қилган. 1920 йилда Қўқондаги ушбу мактаб негизида вилоят педагогика техникуми очилган ва ўша йиллари мазкур билим юрти педагогик кадрлар тайёрлаш ўчоғига айланди.

Т.Н.Қориев 1930 йилда Ўрта Осиё Давлат университетининг физика-математика факультетини тугатгач, Тошкент Давлат университетининг ректори вазифасига тайинланади. Ушбу даврдан бошлаб унинг катта педагогик ва илмий фаолияти бошланади.

1931 йилда у ўзбеклардан биринчи бўлиб профессор унвонига сазовор бўлади, 1939 йилда эса физика-математика фанлари доктори бўлади.

Ўзбекистонда фан ва маданиятнинг шаклланиши ва ривожланиши Қори-Ниёзов номи билан узвий боғлиқдир. У 300 дан ортиқ асарларни, шу жумладан кенг илмий жамоатчилик томонидан тан олинган «Улуғбекнинг астрономик мактаби» номли асарни ёзган.

Қори-Ниёзовнинг илмий тадқиқотлари халқаро миқёсда ҳам тан олинган, жумладан 1954 йилда у Халқаро Астрономия жамиятининг аъзоси, 1968 йилда эса Фанлар тарихи бўйича XII Халқаро Конгресснинг Бош Ассамблеяси аъзоси этиб сайланган. Бундан ташқари, А.К.Боровков билан ҳамкорликда биринчи ўзбек-рус луғатини тузган. Мазкур луғат кейинги луғатлар учун асос бўлиб хизмат қилди ва ўзбек алифбосидан кирилл ёзувига ўтишга жуда иш берди.

Халқ таълими муаммоларига бағишланган ишлар Т.Н.Қори-Ниёзовнинг ижодий меросида алоҳида ўрин тутади.

Ғафур Ғулом (1903-1966) совет давридаги ўзбек адабиётининг асосчиларидан бири, Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги ва халқ шоиридир. У 1918 йилда ўқитувчилар тайёрлаш курсини тугатиб, бошланғич мактабда ишлай бошлади. Шу даврдан бошлаб у биринчи ўзбек мактаб-интернатларини очишда фаол иштирок этди, сўнгра ўзи уларда мудир ва тарбиячи вазифаларида ишлади.

1943 йилдан бошлаб то умрининг охиригача Ўзбекистон Фанлар академиясининг А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида катта илмий ходим бўлиб ишлади.

Ғафур Ғулом халқ таълими тизимидаги ишини журналистлик фаолияти билан қўшиб олиб борди. Урушдан олдинги йилларда у 500 дан ортиқ шеър, поэма, ҳикоялар, очерклар ва фельетонлар ёзган.

Улуғ Ватан уруши Ғ.Ғулом ижодида алоҳида ўрин тутади («Сен етим эмассан», «Соғинч», «Мен сени кутаман, ўғлим»). Ғ.Ғулом қатор рус ва чет эл ёзувчиларининг (М.Ю.Лермонтов, А.С.Пушкин, М.Горький,

В.В.Маяковский; И.Бехер, В.Шекспир, П.Бомарше, А.Гидош, Л.Хьюз, Лопе де Вега ва бошқ.) асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

Ғ.Ғуломнинг шоир сифатидаги фаолияти Ўзбекистонда халқ таълимини ташкил этиш ва уни ривожлантиришга қаратилган кенг жамоатчилик фаолияти билан узвий боғлиқдир.

Шоирнинг саводсизликка қарши курашдаги ҳиссаси ҳам сезиларлидир. 1923 йилда унинг ташаббуси билан Дегрезли даҳасида (Тошкент) катталар учун саводхонлик курслари очилади. Ғ.Ғулом педагог сифатида кўп қиррали шахс бўлган. Жумладан, мактабда унга адабиёт, жўғрофия, жамиятшунослик, мусика фанларидан ва рақсдан дарс беришга тўғри келган.

Ғ.Ғуломнинг педагогик фаолияти ҳам худди унинг адабий ижоди каби ёшларга чуқур билим бериш, уларни ахлоқли ва дидли қилиб тарбиялаш, шунингдек педагогика фани назарияси ва амалиётини ривожлантиришга қаратилган.

Шоир асарларининг педагогик хусусиятларидан бири шуки, у болаларнинг ички дунёсини, уларнинг кайфиятини, кечинмаларини ва шахсий интилишларини ҳис қила олган. У яратган қаҳрамонлар образлари ҳаётдан олинган. Шу нуқтаи-назардан олиб қараганда, Ғ.Ғулом асарлари нафақат юқори савияли бадиий проза намунаси ҳисобланади, балки улар тарбиявий аҳамиятга ҳам эгадир.

Ғ.Ғулом болаларни оилада тарбиялаш масаласига катта аҳамият берган. У боланинг қандай вояга етиши, унинг жамиятда қанчалик муносиб ўрин эгаллаши бевосита ота-оналарга боғлиқ, деб ҳисобларди. Оилавий тарбияда у ота-оналарга асрлар синовидан ўтган халқ педагогикасини қўллашни тавсия қилган.

Ойбек (Мусо Тошмуҳаммедов – 1905-1968) совет давридаги ўзбек адабиётига асос солган ёзувчилар қаторига киради.

Ойбекнинг бадиий ва публицистик асарларида унинг педагогик ғоялари ва қарашлари яққол ифодаланган. Ойбек ёзувчи сифатидаги ўз

вазифасини халққа, Ватанган хизмат қилишдан иборат, деб билган, сўзни тарбиянинг қудратли ва ишончли воситаси деб ҳисоблаган.

Болада зиё ва маънавият уруғини экмай туриб, уни ҳақиқий курашчи ва фуқаро қилиб вояга етказиш мумкин эмас, деган фикр Ойбек ижодининг муҳим жиҳатларидан бири эди. Шунинг учун у ёшларни билим олишга, халқнинг бой тарихий тажрибасини, бутун инсониятнинг маънавий бойликларини ўзлаштиришга чақирган. У ёш авлодни тарбиялашда меҳнатнинг тутган ўрнига катта аҳамият берган, фақатгина меҳнат ёрдамида ҳар томонлама ривожланган баркамол авлодни вояга етказиш мумкин, деб ҳисоблаган. Бу ёзувчининг асосий педагогик фикри эди.

Ҳамид Олимжон (1899-1944) – совет давридаги адабиётнинг йирик вакилларида биридир. 1923 йилда у Жиззахдаги нотўлиқ ўрта мактабни тугатган, сўнгра Самарқанддаги педагогика билим юртида ўқиди, уни тугатганидан сўнг Самарқанд Педагогика академиясининг ижтимоий-иқтисодий факультетига ўқишга кирган.

Академиядаги таълимни ниҳоясига етказганидан сўнг Ҳ.Олимжон «Ёш ленинчи» газетасида, «Қурилиш» журналларида, сўнгра маданий қурилиш илмий-текшириш институтида ишлади. Кейинроқ «Совет адабиёти» журналида масъул котиб вазифасини бажарди, Ўзбекистон Илмий қўмитаси ҳузуридаги Тил ва адабиёт институтида бўлим мудири, Ўзбекистон Ўқув-педагогика нашриётида бўлим бошлиғи вазифаларида ишлади.

Ҳамид Олимжон совет давридаги ўзбек адабиёти ривожига ва Ўзбекистонда педагогика фанининг ривожланишига улкан ҳисса қўшди. У мактабларда, Пионерлар саройларида, болаларнинг техник станцияларида, республикадаги олий ўқув юртларида тез-тез бўлиб турар, болалар билан суҳбатлар ўтказар ва уларга ўз шеърларидан ўқиб берарди.

Ҳ.Олимжон ўз асарларида инсониятнинг юқори идеалларига содиқ қолгани ҳолда ҳаётни ҳаққоний акс эттирган. Бу асарлар ёш авлодни бадиий-эстетик тарбиялашда катта аҳамиятга эгадир.

Унинг кўплаб асарлари 20-асрнинг ниҳоясидан бошлаб то бугунги кунгача Ўзбекистондаги мактаблар, ўрта-махсус ўқув муассасалари ва педагогика олий ўқув юртларининг ўқув режаларига киритиб келинмоқда.

1.2 Нутқ ўстириш методикасининг ривожланиш тарихи.

Рус педагоги К.Д.Ушинский (1824-1870) рус буржуа-демократик педагогикаси, хусусан, мактабгача педагогиканинг асосчиси ҳисобланади. У болаларни мактабгача тарбиялаш назарияси ва амалиёти масалаларини бошланғич таълим муаммоси билан боғлаган.

Ушинский педагогика тизимининг асосий етакчи ғояси **халқона** тарбия ғояси ҳисобланади, бунда у ҳар бир халқнинг у яшайдиган ва меҳнат қиладиган тарихий, табиий шарт-шароитлари билан боғлиқ бўлган ўзига хослигини тушунади. Ушинский она тили - халқоналикнинг энг яхши ифодаси тан олган ҳамда таълим ва тарбия ишида она тили асосий ўринни эгаллаши лозим, деб ҳисоблаган. Она тилининг бола руҳий кучларини ҳар томонлама ривожлантириш, тил моҳияти ва унинг вужудга келишининг бош манбаи эканлиги ҳақидаги таълимот К.Д.Ушинский педагогик таълимотида марказий ўринлардан бирини эгаллайди ҳамда унинг методик тизимини тушуниш учун асос бўлиб хизмат қилади.

К.Д.Ушинский она тилини **бирламчи ўқитишнинг учта асосий мақсадларини** шакллантирган:

I. – сўз имкониятларини ривожлантириш;

II. – болага фикрни ифодалаш учун она тилининг энг яхши шаклларида фойдаланишни ўргатиш, болаларни «она тилининг бойликларини эгаллаш»га жалб қилиш.

III. – тил қонунларини, унинг грамматикасини ўрганиш.

Она тилини бирламчи ўқитишнинг барча уч мақсадига кетма-кет эмас, балки бир вақтнинг ўзида эришилади. 1861 йилда Ушинскийнинг «Она тили» номли асари чоп этилди. Мазкур асар Константин Дмитриевичнинг болаларга бирламчи савод ўргатиш ва уларни тарбиялаш билан боғлиқ педагогик ғоялари ҳамда эстетик тамойилларининг ўзига хос якунлари ва амалий ифодаси бўлди. Ўқиш китобининг бутун мазмуни муайян тизим

бўйича берилган. «Она тили» китоби нафақат билимлар қомуси, балки бадиий энциклопедия ҳам ҳисобланади. Унинг 1-қисмидан 19 та эртак, 30 та топишмоқ, 123 та мақол ва матал, 13 та тез айтиш, 14 та қўшиқ, 14 та турли шоирлар шеърлари ҳамда Ушинскийнинг ўзи ёзган 43 та ҳикоя жой олган.

Ушинский биринчи бор китобларида болаларни ўз замондошлари – Тютчев, Некрасов, Огарев, Тургенев асарлари, шунингдек Карамзин, Лермонтов, Крылов асарлари билан таништирди.

Китобни тузиш тартиби қуйидагича: у боланинг табиат, кишилар ва жамият ҳақидаги билимларини кенгайтиргани ва чуқурлаштиргани ҳолда уни таниш нарсдан нотаниш нарсалар томон бошлаб боради.

Ушинский 6 ёшгача бўлган болалар нутқини тавсифлар экан, унинг айрим хусусиятларини, масалан: товушнинг тушунарсизлиги, луғат бойлигининг етарли эмаслиги, ўзаро боғлиқликнинг йўқлигини алоҳида таъкидлаган. У болалар билан машғулот ўтказишнинг турли шакллариини таклиф қилган:

- болалар ҳаётидан ҳикоялар;
- болага нарсаларнинг хусусиятларини кўришда, 6 ёшга келиб эса нарсалар жуфтлигини бир-бирига таққослаш, улар ўртасидаги умумийлик ва фарқларни топишда ёрдам берувчи машқлар;
- суратлар асосида ҳикоя қилиш, бу болаларга саволларга жавоб бериш, сўнгра эса равон, тушунарли ва эркин ҳикоя қилиб беришни ўргатади;
- болаларни ўқиш ва ёзишга тайёрловчи амалий машқлар.

К.Д.Ушинскийнинг тил ва унинг боланинг руҳан шаклланишида тутган ўрни ҳақидаги таълимоти нутқни ривожлантириш методикасини мустақил фан сифатида ажратиш учун муҳим аҳамиятга эгадир.

1. Тил ҳақида, унинг вужудга келиши ҳақидаги таълимот – методиканинг назарий асослари ишлаб чиқилди; унинг ҳар бир одамнинг ривожланишида тутган ўрни кўрсатиб берилди, бу эса болаларни ривожлантириш ва тарбиялашда она тилининг етакчи ўрин тутишини асослаш имконини берди.

2. Болалар нутқини ривожлантириш иши мактаб таълимига қадар бошланадиган иш сифатида алоҳида бўлимга ажратилган.
3. Болалар нутқини ривожлантиришга боланинг узоқ давом этадиган она тили, унинг мазмуни ва шакллари ўзлаштириш жараёни сифатида қаралган. Ушбу мураккаб жараён устоз томонидан тўғри ва фаол раҳбарлик қилишни талаб қилади.
4. Она тилини ўқитиш жараёнига раҳбарлик қилишнинг асосий қоидалари: она тилини бирламчи ўқитишнинг мақсадлари; уларни амалга ошириш мазмуни ва шакли; нутқни ривожлантиришда кўргазмавийликнинг аҳамияти ишлаб чиқилган ва асослаб берилган.
5. Бола нутқини унинг фикрлаши, маънавий ва эстетик ҳис-туйғулари билан биргаликда ривожлантиришни таъминловчи иш усуллари кўрсатиб берилган.

Елизавета Николаевна Водовозова (1844-1923) К.Д.Ушинскийнинг шогирди ва издоши бўлиб, у мактабгача тарбия масалаларини назарий ишлаб чиқишга сезиларли ҳисса қўшган. Айни пайтда Е.Н.Водовозова таниқли болалар ёзувчиси бўлиб, у ўз даврида Россия табиати ҳамда ғарбий Европа давлатлари халқлари ҳаётидан ҳикоя қилувчи ажойиб очерклар ва ҳикоялар ёзган. 1871 йилда унинг мактабгача педагогикага оид асосий асари – «Болаларда онг пайдо бўлган пайтдан бошлаб то 8 ёшгача уларни ақлан ривожлантириш» номли китоби чоп этилди. Водовозова тарбиянинг бош мақсади – «инсонни – инсонийлик ғояларини ўзида жо қилган бўлажак ижтимоий арбоб ва ўз ватани фуқаросини тарбиялашдан иборат», деб ҳисоблаган. Водовозова мактабгача ёшдаги болаларни оилада ва жамиятда тарбиялаш тизимининг асосига халқоналикни киритди. У болаларни илк ёшидан бошлаб тарбиялаш тизими халқ нутқи, халқ қўшиқлари, топишмоқлари, эртаклари ва ўйинларидан фойдаланиш асосига қурилиши лозим, деб ҳисоблаган. Бу тизим болаларда халқига, ватанига муҳаббат туйғуларини тарбиялашни таъминлаши лозим.

Е.Н.Водовозованинг улкан хизматлари шундаки, у болаларда она тилини ривожлантириш дастурини ва болаларни тарбиялашда рус фольклоридан фойдаланиш методикасини ишлаб чиқди. Водовозова ҳам худди К.Д.Ушинский каби эртакларни, айниқса халқ эртакларини ҳимоя қилиб чиққан. Водовозованинг фикрига кўра, эртақ болаларнинг бой кузатишлари ва билимларига таянади, у болалар хаёлотини ривожлантиради, болалар нутқининг бойишига кўмаклашади, уларга халқ ибораларини, нутқ оборотларини оддий ва жонли образларда ёдда сақлаб қолишга ёрдам беради, маънавий жиҳатдан тарбиялашда кўмаклашади. Водовозованинг «Ақлий ривожланиш» номли асарида мактабгача ёшдаги болаларни ривожлантириш учун имкон доирасидаги ва фойдали бўлган халқ эртаклари туркуми баён қилинган.

Нутқни ривожлантириш методикаси фақат совет даврига келиб мустақил фан сифатида шаклланди. Ушбу даврнинг дастлабки йилларидаёқ (1918) нафақат Россияда, балки болалар миллий тилда ўқитиладиган барча миллий ҳудудларда ҳам оммавий равишда болалар боғчаларини ташкил қилиш бошланди. Умумий мактабгача таълим назарияси вужудга келди. Болалар нутқини ривожлантириш ишининг мазмуни ва унинг энг самарали йўллари аниқлаш вазифаси пайдо бўлди.

Мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш методикасини фан сифатида шакллантиришга Е.И.Тихеева, Е.А.Флерина, О.И.Соловьев, А.Н.Говздев ва бошқалар катта ҳисса қўшганлар. Елизавета Ивановна Тихеева (1866-1944) талантли педагог ва йирик жамоат арбоби эди. Е.И.Тихеева «энг яхши маънодаги инсонни» тарбиялашга ёрд-7ам бериши ва энг илк ёшдан бошлаб то кексаликка қадар инсонни ҳар томонлама ривожлантиришни таъминлайдиган педагогик назарияни яратиш устида ишлаган.

Е.И.Тихеева ўз педагогик фаолиятининг дастлабки йилларидаёқ болаларни ўқитишда она тилининг муҳим аҳамиятга эгаллигига эътиборини

каратган. К.Д.Ушинский таълимоти асосида ҳали инқилобгача бўлган даврдаёқ ишлаб чиқилган оилада, болалар боғчасида, мактабда болаларга она тилини ўқитиш жараёнида уларнинг нутқини ривожлантириш методикаси Е.И.Тихееванинг педагогик назариясида марказий ўрин эгаллайди. 1913 йилда Е.И.Тихееванинг «Она тили ва уни ривожлантириш йўллари» номли асари босилиб чиқди. Тихеева нутқни ривожлантириш аҳамияти, йўллари ва воситаларига оид муҳим масалаларни тил маданиятини умумий ривожлантириш, болаларда ўз халқига, ватанига муҳаббатни тарбиялаш билан боғлиқликда ҳал этган. Е.И.Тихеева тилни ўргатишни илк болалик чоғидан бошлаш зарур, деб ҳисоблаган, чунки тўғри нутқ кўникмаси бошқа бошқа кўникмалар сингари оилада орттирилади. Е.И.Тихееванинг фикрича, болалар боғчаси болаларнинг барча қобилиятларини ривожлантирган ҳолда нутқни эгаллашнинг жуда аҳамиятли ва муҳим қобилиятига эътиборни қаратиши даркор: «чунки нутқни мунтазам ўргатиш, нутқ ва тилни методик ривожлантириш болалар боғчасидаги бутун тарбия ишларининг асосини ташкил қилмоғи лозим»¹.

Болалар боғчасининг Е.И.Тихеева томонидан олға сурилган асосий вазифаси – болаларнинг барча қобилиятларини, шу жумладан нутқни эгаллаш қобилиятини жадал ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратишдан иборат. Айти пайтда нутқни ўргатиш болалар боғчасидаги бутун тарбия ишларининг асосини ташкил қилмоғи зарур.

Иккинчи вазифа – болалар нутқининг шакли, унинг кичкинтой атрофдагилардан ўзлаштириб оладиган тузилмаси устида ишлашдан иборат.

Учинчи вазифаси – болалар нутқини ривожлантириш вазифасини тарбиячилар зиммасига юклаган ҳолда педагог Е.И.Тихеева фикрига кўра, болалар нутқини ривожлантиришнинг энг янги методларини ўзлаштириши, нафақат методик усулларни билиши, балки уларни болалар билан мулоқот чоғида қўллай олиши ҳам даркор.

Е.И.Тихеева ўз методикасида болалар нутқини ривожлантиришга оид ишлар мазмунини ҳамда нутқнинг ривожланиши, оғзаки нутқ ривожланиши рўй берадиган фаолият турларини аниқлайди.

Машғулотлар жараёнида ушбу фаолият турларини йўлга қўйишда Тихеева асосий эътиборни луғатни бойитиш ва равон нутқни ривожлантиришга қаратиш лозимлигини кўрсатади. У кўргазмавийлик ва кузатишни бола нутқини ривожлантириш асоси деб ҳисоблайди. Е.И.Тихеева томонидан экскурсияларни ўтказиш методикаси ишлаб чиқилган, экскурсияларни бундай ташкил қилиш унинг фикрича, болаларни бевосита табиатга ошно қилади, уларга жонли борлиқни уларнинг табиий муносабатлари билан биргаликда таништиради.

Е.И.Тихеева нутқни ривожлантириш машғулотларига нисбатан қўядиган асосий талаблари қаторида болалар қизиқишлари ва тажрибалари, уларни жонли ўтказиш, ҳаракатланиш ва синаб кўриш имкониятлари билан алоқасини олға суради.

Ўз даврининг илмий ютуқлари доирасида Е.И.Тихеева қуйидагиларни ишлаб чиққан:

- болаларни мактабда таълим олишга тайёрловчи уюштирилган дастурий машғулотларни ўтказиш методикаси;
- мактабгача ёшдаги болалар нутқини, фикрлашини ривожлантириш ва уларга она тилини ўқитиш методикаси;
- оригинал дидактик материал тизими ва ундан болалар боғчасида фойдаланиш методикаси.

Синчиклаб ишлаб чиқилган нутқни ривожлантириш методикаси мактабгача тарбия назарияси ва амалиётига қўшилган улкан ҳисса бўлиб, у бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. 1937 йилда Е.И.Тихееванинг «Мактабгача ёшдаги бола нутқини ривожлантириш» номли китоби босилиб

чиқди, мазкур асар болалар боғчасида болаларга она тилини ўқитишга доир ишларни ташкил қилиш жараёнида улкан аҳамиятга эга бўлди.

1939 йилда эса Герцен номидаги педагогика институтининг мактабгача тарбия бўлими учун «Мактабгача ёшда нутқни ривожлантириш» курси дастури чоп этилди. «Мактабгача ёшдаги бола нутқини ривожлантириш» китобида (1967, 1981) баён этилган амалий тавсиялар болалар боғчаларида ҳозирги кунгача қўлланиб келинмоқда. Евгения Александровна Флерина (1889-1952) мактабгача тарбия соҳасидаги биринчи педагогика фанлари доктори бўлиб, у нутқни ривожлантириш методикасини ишлаб чиқишга катта ҳисса қўшган.

Е.А.Флерина умумий эстетик тарбиянинг таркибий қисми сифатида бадиий ўқиш муаммолари билан шуғулланган.

Болалар билан ишлаш ва ўқитувчилик борасидаги ўз тажрибаларини Е.А.Флерина «Мактабгача тарбия муассасаларида жонли сўз» номли мактабгача тарбия йўналишидаги билим юртлари ва институтлар учун биринчи ўқув қўлланмасида акс эттирган (1933). Ушбу қўлланманинг асосий бўлимлари оғзаки нутқ, суҳбат, бадиий ўқиш ва болаларга ҳикоя қилиб бериш ҳамда болаларнинг ўзлари ҳикоя қилиб беришларига бағишланган. Айниқса, Е.А.Флеринанинг бадиий асарга санъат асари сифатида катта эътибор бергани, бадиий матнни ўқувчига етказишнинг турли усулларини, жумладан ўқилган асар бўйича суҳбат ўтказиш усулини ишлаб чиққанлиги жуда қимматлидир. 1948 йилда мактабгача тарбия масаласи бўйича Бутунроссия конференцияси ўтказилди, у сўнгги йиллардаги илмий-тадқиқот ишларига яқин ясади ва бу борада янги вазифаларни белгилаб берди. Илмий ва амалий ходимларнинг аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда аста-секинлик билан олиб борган ишлари натижасида болалар боғчасида она тилини ўқитиш тизими шаклланди. Тарбиячилар учун она тилига доир қўлланмалар, болалар боғчаларидаги эн яхши иш тажрибалари ҳақида мақолалар тўпламлари мунтазам равишда чоп этила бошланди. 1956 йили мактабгача тарбия

йўналишидаги педагогика билим юртлари учун биринчи марта «Болалар боғчасида нутқни ривожлантириш ва она тилини ўқитиш» номли ўқув қўлланмаси дунё юзини кўрди. Мазкур қўлланма муаллифи О.И.Соловьева эди. 50-60 йилларда нутқни ривожлантириш методикасида янги бўлим – грамматик тўғри нутқни шакллантиришга катта эътибор берила бошланди.

Ушбу масалини ёритишга профессор А.Н.Гвоздев улкан ҳисса қўшди, у ўзининг «Болалар нутқни ўрганиш масалалари» номли китобида (1961) болаларнинг илк ёшдан бошлаб грамматик тузилишни ўзлаштириб олишларининг қонуниятларини очиб берган.

50-60 йилларнинг мактабгача таълим дидактикасида таълимга тарбияловчи жараён сифатида қаралган. Тарбиячилар эътибори нутқий машғулотлар методикаси ва мазмунига қаратилган, аммо болалар фаолиятининг бошқа турларида нутқни ривожлантириш ишига жуда кам эътибор берилган.

1960 йилда жаҳонда биринчи марта собиқ Совет Иттифоқининг Педагогика фанлари академияси ҳузурида мактабгача тарбия бўйича Илмий-тадқиқот институти ташкил этилди. Унда нутқни ривожлантириш лабораторияси иш бошлади ва у илк болалик ёшидан бошлаган ҳолда турли ёш босқичларида нутқни ривожлантиришдаги ворислик масалаларини ўрганишга киришди. Мазкур тадқиқот материалларидан 1962, 1969 йилги дастурларда фойдаланилган.

60-70 йилларда болалар нутқини ривожлантириш масалалари фаол ўрганила бошланди. Мактабгача тарбия бўйича Илмий-тадқиқот институти ҳузуридаги Нутқни ривожлантириш лабораторияси турли босқичларда нутқни ўргатишнинг илмий ва методик асосларини ўрганади (Ф.А.Сохин, О.С.Ушакова, Е.И.Струнина ва бошқ.). Бундан ташқари, мулоқот қилишни ўргатиш (А.В.Запорожец, А.А.Леонтьев, М.И.Лисина, А.К.Маркова, А.Г.Рузская, В.В.Ветрова, М.Г.Елагина ва бошқ.); тил ва нутққа нисбатан таҳлилий муносабатни шакллантириш (Л.И.Айдарова, Л.Е.Журова,

С.Н.Карпова, Д.Б.Эльконин ва бошқ.); нутқий фаолиятни унинг барча таркибий компонентлари билан биргаликда ривожлантириш (А.М.Богуш, А.А.Леонтьев, А.И.Полозов ва бошқ.) масалалари ишлаб чиқилди.

Она тилини ўқитишни ташкил этишнинг янгича мазмун ва шакллари излаш 80-йилларнинг охирида авж олди, чунки бу даврга келиб болалар боғчаларида педагогик жараёни ташкил этишнинг энг аввало тарбиячининг болалар билан расмий, субъект-объект тусидаги муносабатларида кўринадиган ўқув-интизомий модели кескин танқид остига олинди.

Нутқни ўргатиш муаммосига ёндашув педагоглар, психологлар ва методистларнинг (Л.С.Виготский, Л.А.Венгер, П.Я.Гальперин, В.В.Давидов, А.В.Запорожец, Н.Н.Поддьяков, А.П.Усова, Е.А.Флерица ва бошқ.) фундаментал тадқиқотларида асослаб берилган базавий умумпсихологик позициялар билан белгиланади. Ушбу тадқиқотларда ўқитиш ва ривожлантиришга бир хил қаралмайди, лекин айти пайтда ўқитишнинг ўқувчиларга «яқин ривожланиш ҳудуди»ни яратувчи борликда йўл топа олиш воситалари ва усуллари ишлаб чиқишда ёрдам берувчи етакчи аҳамиятга эгаллиги таъкидланади (Л.Виготский).

Нутқни ўргатиш муаммоси доимо мактабгача дидактиканинг етакчи муаммолари қаторида турган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Боланинг она тилини ўзлаштиришида ўқитишнинг тутган аҳамияти бир неча бор Шарқ (Ибн Сино, Алишер Навоий ва бошқ.) ва Ғарб (Я.А.Коменский ва бошқ.) мутафаккирлари, шунингдек К.Д.Ушинский, Е.И.Тихеева, А.П.Усова, Л.А.Пенъевскийлар томонидан қайд этилган.

Ибн Сино болалар билан бақирмасдан хотиржамлик билан ва унинг шахсига тегмаган ҳолда суҳбатлашиш, суҳбатни ҳикоялар ва афсонлардан бошлаш зарурлигини уқтирган.

Алишер Навоий сўз, нутқ ва уларнинг инсон ҳаётидаги аҳамиятини образлар орқали юқори бадиий шаклда ифодалаган.

Я.А.Коменский табиий қобилиятни ҳар томонлама ривожлантириш ғоясидан келиб чиққан ҳолда илк ёшдан бошлаб болаларга билишни, ҳаракат қилишни, сўзлашни ўргатиш каби вазифаларни қўйган. У «ақл ва нутқ»ни ривожлантириш ҳақида бир хил қайғуриш даркор, деб ҳисоблаган. Чунки, бола нутқ туфайли ўз фикрларини ифодалайди ва атрофидаги кишилар билан мулоқотга киришади, нутқни эгаллаб олиш орқали у атроф-оламни англайди, бошқа болалар билан мулоқот қилиш натижасида эса болада нутқ ва фикрлаш ривожланади.

К.Д.Ушинский дастлабки таълимда она тилини ўқитиш «бош, марказий предметни ташкил этиши» ҳақидаги тезисни олға сурган. Унинг фикрига кўра, «болакай ушбу анчайин улкан меросни узоқ вақт мобайнида, балки ҳеч қачон ўзлаштира олмаслиги – уни ҳақиқатдан ҳам ўзининг маънавий бойлиги қилиб ололмаслиги мумкин». Е.И.Тихеева К.Д.Ушинскийнинг издошлари ичида биринчи бўлиб мактабгача ёшга нисбатан «тилни ўқитиш» атамасини қўллаган. Унинг фикрига кўра, болалар боғчасида тарбиялаш ишлари тизимининг асосини биринчи ёшдан бошлаб она тилини мунтазам ўқитиб бориш ташкил қилмоғи лозим, бу ўқувни у болалар боғчасининг асосий вазифаларидан бири деб ҳисоблаган.

Она тилини ўқитиш муаммосини ҳал этишга Е.А.Флерина ҳам улкан ҳисса қўшган. У катталарнинг болаларга нисбатан педагогик таъсирини тавсифлаш учун «ўқитиш» атамасини кенг маънода қўллаган. Таълимни бундай маънода тушунишдан келиб чиққан ҳолда у унинг учта шаклини ажратиб кўрсатган: боланинг кундалик ҳаётида, унинг хилма-хил фаолияти давомида ўқитиш; болалар хоҳишига кўра уюштирилган гуруҳ машғулотлари; « у ёки бу ўқув тарбия вазифалари бутун гуруҳ олдига қўйиладиган» мажбурий машғулотлар.

Е.А.Флерина «мактабгача ёшдаги болаларни ўқитиш муаммосини тор даражада ҳал этиш»нинг хавфлилиги ҳақида огоҳлантирган, мактабгача ёшдаги болани ўқитишнинг ўзига хослигини таъкидлаган: «Болалар бевосита

хаёт билан мулоқотга киришиш йўли билан, тенгдошлари ва катталар мисолида ҳамда машғулотлар ва махсус машғулотларда тарбиячининг кўрсатиб ўтиши орқали ўқиб-ўрганадилар». У ўзининг тарбия тизимида санъатга ва ундан ҳар хил фаолият турларида, шу жумладан бадиий-нутқий фаолиятда бола имкониятларини ривожлантириш учун фойдаланишга асосий ўринни берган. А.П.Усова болалар боғчасида ўқитишнинг умумий назариясини ишлаб чиққани ҳолда унда она тилини ўқитишга алоҳида ўрин берган. Унинг фикрича, таълим жараёнининг ўзи тўғри нутқий ривожланиш кафолати бўлиб хизмат қилади, чунки «болаларнинг нутқий ривожланишига шундай сифатларни киритадики, улар одатда, оддий шароитларда заиф ривожланадилар». Таълим нутқ ривожланиши қонуниятлари тўғри ҳисобга олинган тақдирда у барча болалар нутқининг мақбул даражада ривожлантирилишини таъминлайди, ҳисоблайди А.П.Усова. У болаларнинг мустақил равишда эгаллаб олишлари қийин бўлган ҳикоя қилиб бериш қобилиятини шакллантиришга алоҳида аҳамият берган. А.П.Усова она тили бўйича дастурни ўзлаштириш учун барча болалар билан машғулот ўтказиш лозим, деб ҳисоблаган. Айни пайтда у машғулот ўтказиш методикасини ишлаб чиқиш учун ҳам кўп ишларни амалга оширган.

Болалар боғчасида она тилини ўқитиш ишларининг тузилмаси Л.А.Пеньевский томонидан ишлаб чиқилган. У қуйидагиларни ўз ичига олган: болаларнинг она тилидаги луғатни ва унинг грамматик тузилишини ўзлаштиришлари; оғзаки адабий нутқни шакллантириш ва тилнинг товуш тизимини ўзлаштириш; ҳикоя қилишни ўргатиш. Гарчи, Л.А.Пеньевский фикрига кўра, «белгиланган тил мазмуни узил-кесил ҳал қилувчи» бўлмаса-да, «мактабгача тарбия натижасида болалар она тили бўлмиш ўзбек тилида тўғри, соф ва ифодали сўзлашни билишлари, бой луғат захирасига эга бўлишлари, равон ва изчил ҳикоядан қабул қилиб олганларини айтиб бера олишлари шарт».

Кейинги йилларда мактабгача ёшдаги болаларга она тилидаги нутқни ўргатиш муаммосига доир тадқиқотлар иш таркибини аниқлаштириш ва

таълим методикасини такомиллаштириш йўллари қидириш нуктаи-назаридан олиб борилди. Тадқиқотчиларнинг асосий эътибори нутқий машғулотлар мазмуни ва методикасига қаратилди, бу аста-секин Е.А.Флерина оғоҳлантирган «нутқни ўргатиш» тушунчасининг торайишига, амалиётда эса – нутқни ривожлантиришга доир махсус машғулотлар аҳамиятининг ошишига олиб келди. 60-70-йилларда болалар нутқини ривожлантириш масалаларини ўрганиш ишлари фаоллашди. РСФСР Педагогика фанлари академиясининг Мактабгача тарбия бўйича Илмий-тадқиқот институти ҳузурида Нутқни ривожлантириш лабораторияси ташкил этилди. Унинг жамоаси турли ёш босқичларида нутқни ўргатишнинг илмий ва методик асосларини ўрганди (Ф.А.Сохин, О.С.Ушакова ва бошқ.).

Бундан ташқари, мулоқотдаги муаммолар туфайли мулоқот қилишни ўргатиш (А.В.Запорожец, А.А.Леонтьев, М.И.Лисина, А.К.Маркова, А.Г.Русская ва бошқ.); тил ва нутққа нисбатан таҳлилий муносабатни шакллантириш (Л.И.Айдарова, Л.Е.Журова, С.Н.Карпова, Д.Б.Эльконин ва бошқ.); нутқий фаолиятни унинг барча таркибий компонентлари билан биргаликда ривожлантириш (А.М.Богущ, А.А.Леонтьев, А.И.Полозов, В.И.Яшина ва бошқ.) масалалари фаол ишлаб чиқилди.

Адабиётларни таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, мактабгача ёшдаги болаларга нутқни ўргатишнинг зарурлиги педагогика фанида аллақачон исботланган бўлиб, у шубҳага ўрин қолдирмайди. Ҳозирги пайтда болаларнинг юқори даражада ақлий ва нутқий ривожланишини, уларнинг тил қобилиятлари шаклланишини таъминлаш имконини берувчи болалар ўқувини ташкил этишнинг мақбул шаклини қидириш ишлари олиб бормоқда. Назарий ва амалий тадқиқотларда бундай ўқувнинг мазмуни ва шакллари ҳақидаги масалалар ҳал этилади. Илмий мактаблар, илғор амалий тажрибанинг муқобил (вариантли) дастурлари айнан ушбу жиҳатлари бўйича фарқланадилар. Она тилини ўқитишни ташкил этишнинг янгича мазмун ва шакллари излаш 80-йилларнинг охирида авж олди, чунки бу даврга келиб болалар боғчаларида педагогик жараёни ташкил этишнинг энг аввало

тарбиячининг болалар билан расмий, субъект-объект тусидаги муносабатларида кўринадиган ўқув-интизомий модели кескин танқид остига олинган эди. Бу муносабатлар фронтал машғулотлар мазмуни ва шаклида жуда сезиларлидир. Танқид тартибида айтиб ўтилган ўша далилларни таҳлил қилиш натижасида машғулотларнинг болалар боғчасида ўқитишнинг асосий шакли сифатида салбий баҳолашнинг асосий йўналишларини кўрсатиб ўтиш мумкин:

-машғулотлардаги ўқитиш жараёнида тарбиячининг диққат-эътибори болаларнинг бошқа фаолият турларига зарар етказган ҳолда фақат шунга жамланади;

-тартибга асосланган ўргатувчи машғулотларга зўр бериш тарбиячининг болалар билан муносабати расмийлашувига олиб келади;

-болаларга қатъий дастурий ҳужжатлар асосида берилган **катта ҳажмдаги** аниқ билимлар таклиф этилади;

-мутлақ кўпчилик ҳолатларда машғулотлар номигагина ўтказилади, бу эса барча болаларнинг фаоллигини таъминлаш имконини бермайди;

-машғулотларда, одатда, беихтиёрий хулқ-атворнинг етарли даражада шаклланмаганлиги туфайли мактабгача ёшдаги болалар учун унчалик имкон даражасида бўлмаган ташкил этишнинг мактаб шаклидан фойдаланилади;

-юқоридаги сабаблар туфайли, шунингдек аксилалоқа ва ривожлантирувчи долзарб вазифаларнинг мавжуд эмаслиги боис машғулотлар самарадорлигининг пастлиги.

Она тилини ўқитишда мактабгача таълим тизимининг ушбу камчиликлари куйидагиларда намоён бўлди:

- Машғулотларда она тилини ўқитиш кўпинча тил воситаларни йиғиш, тил бирликларини ўзлаштиришдан иборат бўлиб, у коммуникатив фаолият вазифаларини ҳал этишга йўналтирилмаган.

- Нутқнинг агарда, бола нутқини мулоқот фаолияти доирасида кўриб чиқиладиган бўлса вужудга келадиган мотивацияси мавжуд эмас; нутқни ўқитиш шартлари кўпинча табиий мулоқот шартларидан фарқланади: суҳбатдош йўқ (фақат саволлар, кўрсатмалар берадиган, баҳоловчи хулосалар билдирадиган педагогнинг ўзи бор, холос), машғулотларни ташкил этиш мулоқот шартларига (стол атрофида бир-бирига жуда яқин ўтириш) мос келмайди ва ҳ.к.
- Фойдаланилган методларда репродуктив нутқ (катталар нутқига тақлид қилиш) етакчи ўрин эгаллайди;
- Машғулотларда болаларнинг нутқий фаолияти тарбиячи томонидан қаттиқ тартибга солинади, бу эса болалар нутқий фаолиятини сусайтиради ва ҳатто уларни буткул йўққа чиқаради.

Нутқни ўргатиш жараёнининг ушбу салбий хусусиятлари педагоглар ва психологлар томонидан мавжуд амалиёт натижасида аниқланган бўлиб, у адолатли деб тан олинган.

Шу билан бирга, фронтал нутқий машғулотлар – анча тежамли ўқув шакли бўлиб, у дидактик ва тарбиявий вазифаларни ҳал этишга йўналтирилган; у юқорида кўрсатиб ўтилган салбий жиҳатларни бартараф этишда самарали бўлиши мумкин: агарда у ўйин, коммуникатив ва билиш мотивацияси асосига қурилган бўлса, ҳукмронлик шароитида, болаларни уюштириш усуллари ўзгартирилганида (масалан, стол атрофида доира шаклида ўтириш, гиламда ўтириш, гуруҳ бўйича ҳаракатланиш ва бошқ.), болаларнинг билишга интилган нутқий фаоллигини жадаллаштириш методларидан фойдаланилганида субъект - тарбиячи билан болалар ўртасидаги ўзаро ҳамкорликнинг субъектив усуллари дир.

Амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, салбий ҳолатлар нутқни ривожлантириш методикасининг назарий асосларини ва педагогик раҳбарлик қилишнинг аниқ усулларини билувчи педагог маҳорати билан ҳамда тарбиячилар билан ҳамкорликда энг кам даражага туширилиши

мумкин. Адабиётларда юқорида кўрсатилган кўпчилик салбий хусусиятлардан холи бўлган ва ижобий фаолият олиб бораётган педагоглар томонидан муваффақиятли равишда амалиётда қўлланилаётган машғулотлар вариантлари ишлаб чиқилган. Чунончи, мактабгача тарбия бўйича Илмий-тадқиқот институтининг Болалар нутқини ривожлантириш лабораторияси илмий ходимлари томонидан ишлаб чиқилган машғулотлар асосини нутқий ривожлантиришнинг турли вазифаларини ҳал этишга нисбатан комплекс ёндашув ташкил этади. Ушбу машғулотларда болаларга таклиф этилаётган топшириқлар мазмуни ва уларнинг кетма-кетлиги бола учун равон фикр тузишга ўтишни табиий ҳолга айлантириб қўяди. Бироқ нутқий машғулотлар самарадорлигини оширувчи омилларни энг кўп даражада ҳисобга олган тақдирда ҳам мазкур ўқув шакли тарбиячилар билан болалар ўртасидаги ва болалар ўртасидаги ўзаро нутқий мулоқотларни ривожлантириш вазифаларига ҳар доим ҳам мос келавермайди. Ҳатто педагог машғулотларда болалар билан ўта демократик шаклда мулоқот қилганида ҳам катталарнинг «салобати босиб» туради (ва бу дидактик вазифаларнинг етакчилиги нуқтаи-назаридан ўринлидир). Болаларнинг ҳулқ-атвори тартибга солинади, ва бунда катталар мулоқот ташаббускори сифатида чиқади. Шунинг учун нутқни ва нутқий мулоқотни ривожлантириш борасидаги вазифаларни ҳал этиш шакллари қидириш давом этмоқда. Бу ўринда Л.И.Айдарова томонидан ишлаб чиқилган «ривожлантирувчи диалоглар», А.Г.Арушанова томонидан таклиф этилган «мулоқот дарслари» қизиқарлидир.

Мактабгача ёшдаги болаларга она тилини ўқитиш масалаларига нисбатан турли ёндашувларни таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, нутқни ўргатишнинг назарий ва амалий муаммоларини тадқиқ қилиш қуйидаги назарий қоидаларни тан олишдан келиб чиқадиган умумий бошланғич позицияга эга:

- таълим мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришда, айниқса ҳозирги кундаги номақбул нутқий муҳит шароитида ҳал қилувчи аҳамиятга эга;
- нутқни ўргатиш – ижодий жараён бўлиб, у нутқни ривожлантиришнинг ёш қонуниятлари ҳамда боланинг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланадиган «...дан ...гача» каби қатъий чекловларни қабул қилмайди;
- нутқни ўргатиш асосини коммуникатив ёндашув ташкил қилмоғи лозим, хусусан: тилни ўзлаштириш нутқий мулоқот фаолиятига қўшилиши зарур, таълим шарти табиий мулоқот шароитларига яқинлаштирилиши даркор;
- ўқитиш чоғида катталарнинг бола билан ўзаро муносабати хусусияти ушбу бола учун етакчи бўлган мулоқот шакли билан белгиланиши лозим;
- тил устидаги ишларни нутқ фаолиятининг барча компонентларини, яъни: ундов-мотивация, мўлжал-тадқиқот, ижро компонентларини ҳисобга олган ҳолда унинг тузилмаси доирасида амалга ошириш даркор;
- нутқни ўқитиш болаларнинг тилни ўзлаштириш борасидаги мустақил фаолиятига асосланиши ва бола фаолиятининг бошқа турлари билан боғланган бўлиши лозим.

Мактабгача ёшдаги болаларга нутқни ўргатиш муаммосини тадқиқ қилиш ишлари айнан юқоридаги методик қоидалардан келиб чиққан ҳолда давом эттирилмоқда. Мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш ва уларга она тилини ўргатиш соҳасидаги психолого-педагогик тадқиқотларни таҳлил қилиш қуйидаги хулосаларга келиш имконини беради:

- нутқни ривожлантириш – бу боланинг индивидуал ривожланишида марказий ўринни эгалловчи ижтимоий-тарихий тажрибани ўзлаштиришига оид ўта мураккаб ва кўп омилли жараёндир.
- Бу стихияли жараён эмас, балки педагогик раҳбарликни таклиф қилувчи ижодий жараёндир.
- Боланинг нутқий ривожланиш жараёнини бошқарувчи педагог ушбу жараён қонуниятлари, механизмлари ва унинг турли ёш босқичларидаги

хусусиятларини билиши, нутқий ривожланишнинг индивидуал хусусиятларини кўра билиши ва боланинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда унинг нутқига педагогик таъсир кўрсатишнинг энг самарали йўллари танлаши шарт. «Бола нутқини ривожлантириш» ходисасининг ўзини ва уни бошқариш жараёнини таҳлил қилиш мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш соҳасида ишлаш учун педагоглар махсус тайёргарликдан ўтишлари зарур, деган хулосани келтириб чиқаради.

БИРИНЧИ БОБ ЮЗАСИДАН ХУЛОСА

Бола нутқининг ривожига кўп жиҳатдан унинг руҳиятига, соғлом, тетик ўсишига. Ахлоқий сифатларига ўқув дастурини ўзлаштиришда меъёрли бажарилишини таъминлашшига, кўкланмаларнинг монандлигига боғлиқдир. Бу масалалар мактабгача таълимда ўз ечими ифодасини топиши ва ўз она тилида равон гапира оладиган қилиб тарбиялашга қаратилиши зарур.

1997 йил 29 августда ўтказилган Ўзбекистан Р'еспубликаси Олий мажлисининг IX сессиясида "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" ҳамда "Таълим тўғрисидаги Қонун қабул қилинди. Қонунда ва Миллий дастурда таъкидланишича, келажагимиз бўлган ёшларни ўз фикрини мустақил баён этишга ўргатиш, ўзгалар фикрини тўғри англаш, фикр ифодалаш имкониятларига эътибор бериш, чет эл тажрибаларидан унумли фойдаланиш ва қўллаш чет тилини ўрганиш ва ўргатиш масалаларига алоҳида урғу берилди. Шунинг учун ҳам биз танлаган мавзу бугунги кунда - ҳам жуда долзарбдир.

Ўзбек олимлари, педагоглари, ёзувчилари жамият фаровонлигини ошириш воситаси сифатида маърифатпарварлик, билим олиш ва фанларни ривожлантиришга катта аҳамият берганлар. Ушбу даврдаги ўзбек олимлари, ёзувчилари рус мумтоз адабиёти, маданияти билан танишадилар, рус тилини ўрганадилар ва уларнинг Ўрта Осиёдаги фаол тарғиботчиларига айланадилар. Уларнинг ташаббусига кўра янги усулдаги мактаблар очилади, уларда дунёвий фанлар ўқитилади; айниқса ўзбек қизларини ўқитишга алоҳида эътибор берилади. Улар томонидан мактаблар учун янги дарсликлар яратилади. Улар миллий илмий ва педагогик кадрларни, зиёлиларни тайёрлаш ишига катта ҳисса қўшганлар.

Ўзбек ёзувчиларининг бутун адабий ижоди ва педагогик фаолияти ўқувчи ёшларга чуқур билим бериш, уларни ахлоқли ва дидли қилиб тарбиялаш, педагогика фани назарияси ва амалиётини ривожлантиришга қаратилган.

II. БОБ. БОЛАЛАР НУТҚИНИ РИВОЖЛАНТИРИШГА ДОИР ИШЛАРНИНГ ПЕДАГОГИК ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ.

2.1 Болалар нутқини ривожлантиришда мулоқотни шакллантириш усуллари.

Мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш – бу мураккаб психологик жараён бўлиб, у фақат боланинг эшитган нутқига тақлид қилишидан иборат эмас. Бу жараён болаларда умуман мулоқот фаолиятини ривожлантириш ва биринчи навбатда, мулоқотга эҳтиёж мавжудлиги билан боғлиқдир.

Боланинг борлиқнинг янги томонларига йўналтирилганлиги: амалий фаолиятдан оламни, сўнгра одамларни, уларнинг муносабатларини ўрганишга ўтиш янги мақсадларга хизмат қилувчи янги мулоқот воситалари заруратини келтириб чиқаради. Бола лексикасини кенгайтириш, унинг ўз кечинмаларини янада кенг ва хилма-хил ифодалашни ўзлаштириши учун имконият яратади.

Нутқни замонавий ва тўлақонли ривожлантириш учун атрофдаги одамлар билан ўзаро ҳамкорлик боланинг мулоқотга бўлган эҳтиёжи таркибини бойитиши зарур. Болаларнинг нутқни эгаллаб олишларининг сабаби уларнинг мулоқот фаолиятларининг асосини эҳтиёж-мотивация ташкил қилиши, унинг таркиби ўзгарганлигидадир. Вербал босқичда болада сушт нутқ шаклланади. Ушбу босқичга бўлган даврнинг асосий аҳамияти шундан иборатки, унинг ичида навбатдаги босқич – фаол нутқ пайдо бўлиши босқичига ўтиш учун зарур бўлган шароит вужудга келади. Боланинг фаол нутқни ўзлаштиришининг иккинчи босқичида учта асосий жиҳат ажралиб чиқади: эмоционал муносабатлар; биргаликда фаолият (ҳамкорлик) давомидаги муносабатлар; товушли муносабатлар.

Боланинг катталар билан мулоқот қилишининг кўриб чиқиладиган ҳар бир жиҳати унинг олдига катталар томонидан қўйиладиган ва сўздан

жамиятда ўзаро бир-бирини тушуниш учун шартли равишда қабул қилинган восита сифатида фойдаланишни талаб қилишдан иборат бўлган коммуникатив вазифани қабул қилишига ёрдам беради. Бундан ташқари, коммуникатив омилнинг кўриб чиқиладиган ҳар бир жиҳати у ёки бу даражада ва ўз ҳолича болаларнинг коммуникатив вазифани ҳал этишларига, яъни нутқдан фойдаланишларига ёрдам беради. Нутқни ривожлантиришнинг учинчи босқичида-унинг материяси (лексика ва грамматика) боланинг мулоқот вазифасини ўзгартирган ҳолда катталар билан мулоқотга бўлган эҳтиёжга ва унинг таркибига узвий боғлиқ бўлади. Бу бола нутқининг янги, янада мураккаб ва кенг қамровли жиҳатларини ўзлаштиришига олиб келади.

Боланинг руҳан шаклланишида нутқнинг ҳал қилувчи ўринни эгаллаши унинг турли босқичларда ривожланишига ёрдам берувчи шарт-шароитлар ва омилларнинг аҳамиятини янада оширади. Нутқ ривожини ҳаракатлантирувчи кучлар ҳақидаги масала улар шиддат билан ва тўсатдан амалга оширилиши туфайли ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Болалар нутқини ривожлантиришни рағбатлантирувчи ёки уни секинлаштирувчи кучларни аниқлаш ушбу жараёнда аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда педагогик саъй-ҳаракатларни уюштириш калитидир.

«Ҳақиқатдан ҳам, тил билан тафаккур бир-бирисиз яшамайди, - деб ёзади А. М. Бородич - Гарчи тил билан тафаккур бир-бирисиз яшай олмаса ҳам улар ўзида айнан бир ҳодисани ифодаламайди. Тафаккур- объектив борлиқнинг интиҳоси, тил эса- фикрни бошқа кишиларга етказиш ва мустаҳкамлаш воситаси. Сўз билан тушунча диалогик тарзда бир-бирини тақозо этади». Маълумки, мактабгача катта ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш фаолиятнинг ҳар хил турларида амалга оширилади: табиат объектлари билан таништириш машғулотларида; савод ўргатишда; ўйин фаолиятида; ижтимоий фойдали меҳнат жараёнида турли ишларнинг бажарилишида. Бироқ А.М.Бородич, Ф.А.Сохин, Е. И. Тихеева, О.С. Ушакова, А.П.Усова, А.П.Федоренко ва бошқа тадқиқотчилар кўрсатиб ўтганларидек, нутқни ривожлантириш махсус режалаштирилган ва ташқил

этилган машғулотларда амалга оширилиши ҳар жиҳатдан мақсадга мувофиқдир. Шу билан бирга, машғулотларни ташкил этишда энг маъқул натижаларга эришиш учун қуйидаги талабларга риоя қилиш зарур бўлади: машғулотларни уларнинг мақсади, мазмуни ва ўтказилиш муддатини ҳисобга олган ҳолда режалаштириш; болаларнинг аналитик-синтетик характердаги нутқий вазифаларни ечиш машғулотларида мустақил фаолиятларини аниқ белгилаш, предметлар ўртасида алоқалар ўрнатиш, ўхшашликларини ажратиш; тарбиявий характердаги аниқ масалаларни ҳал этиш машғулот мазмуни, вақти ва ўтказиш методини аниқ белгилаш; болаларда нутқни шакллантиришга оид машғулотларга қизиқиш ўйғотиш; режалаштирилган машғулотлар ўртасида изчилликка риоя қилиш.

Маълумки, нутқда белгиларни қўллаш анъанаси ҳеч ким томонидан бошқарилмайди. Вужудга келган анъанани эслаш ва ундан фойдаланиш керак. Шунинг учун ҳам, нутққа эга бўлиш учун тил белгиларидан фойдаланиш анъанасини (уларнинг комбинациялари, бир-бирини алмаштира олишни билиш лозим. Ана шу муносабат билан тадқиқотчилардан Л.П.Федоренко ва Г.А. Фомичевалар методик жиҳатдан муҳим ғояни илгари суради: «Болани нутққа ўргатиш, - деб ёзади улар, - унга тил материясини (нутқ органларини машқ қилдириш) тил белгилари, лексик ва грамматик белгилар (интеллектни машқ қилдириш) маъносини тушунишни осонлаштириш, лексик ва грамматик белгилар ёрдамида (эҳтиром ва туйғуларни машқ қилдириш) борлиқни баҳолашни ифодалашни ўргатиш, адабий меъёрларини эслашни осонлаштиришга кўмак бериш демакдир». Бола томонидан нутқни ўзлаштиришга асосли ёндашув билан келишган ҳолда биз шунга эътиборимизни қаратдикки, ушбу қўлланма муаллифлари тез-тез «ёрдам бериш», «машқ қилдириш» ва бошқа ибораларни қўллайдилар-у, бироқ қай тарзда ёрдам бериш, машқ қилдириш мумкинлигига кам эътибор қаратадилар.

Болани мактабда муваффақиятли таълим олишга тайёрлаш учун унга она тилининг барча бойликларини эгаллаб олиш учун тегишли шарт-шароитларни яратиш зарур.

Болалар боғчасининг асосий вазифаларидан бири болаларнинг ўз халқининг бадиий тилини ўзлаштириб олишлари натижасида уларнинг тўғри оғзаки нутқини шакллантиришдан иборатдир. Бу умумий вазифа қуйидаги махсус вазифалардан иборат: нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш, луғатни бойитиш, мустаҳкамлаш ва фаоллаштириш, нутқнинг грамматик тўғрилигини такомиллаштириш, оғзаки (диалогик) нутқни шакллантириш, равон нутқни ривожлантириш, бадиий сўзга қизиқишни тарбиялаш, савод ўргатишга тайёрлаш.

Болалар нутқини ривожлантиришни тегишли дастур асосида амалга ошириш зарур. Ушбу дастурда атроф-олам ҳақидаги билимлар доираси ва луғат ҳажми, ҳар бир ёш босқичида болаларда шаклланиши лозим бўлган нутқий маҳорат ва кўникмалар белгиланган бўлиб, у шахснинг муайян сифатларини (киришимлилик, хушмуомалалик, саломлилик, босиқлик) тарбиялашни кўзда тутиши лозим.

Нутқни ривожлантириш дастури илмий асосларга қурилган бўлиб, у бутун мазмуни билан бола шахсини ҳар томонлама ривожлантиришга қаратилган.

Нутқни ривожлантириш дастури бола фаолиятининг ўқув, ўйин, меҳнат ва маиший каби шаклларида амалга ошади.

Жамоат тарбияси шароитида таълим - бола нутқини шакллантиришнинг етакчи воситаси ҳисобланади.

Она тилини ўқитиш – болаларнинг билиш қобилиятини режали, аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда ривожлантириш, уларнинг атроф-олам ҳақидаги энг оддий билимларни ва тегишли луғатни ўзлаштириш, нутқий маҳорат ва кўникмаларни шакллантириш жараёнидир. Мактабгача ёшдаги болаларни ўқитишнинг асосий шакли – машғулотлардир.

Дидактик мақсадлар бўйича қуйидаги машғулотлар турларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- янги материални маълум қилиш машғулотлари;
- билимлар, маҳорат ва кўникмалар мустаҳкамлашга оид машғулотлар;
- билимларни умумлаштириш ва тизимлаштиришга оид машғулотлар;
- якуний машғулотлар ёки ҳисоб-текширув (назорат) машғулотлари.

Болаларга она тилини ўқитишга доир машғулотлар ҳар бир гуруҳда болаларнинг ёш имкониятларини ва ҳар бир боланинг нутқий ривожланганлик даражасини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши лозим. Чунки билимлар мазмуни, уларнинг таркиби, метод ва усулларни танлаш, ҳафтасига ўтказиладиган машғулотлар сони, ҳар бир машғулотнинг давомийлиги шунга боғлиқ бўлади.

1 ёшдан 3 ёшгача бўлган болалар нутқини ривожлантиришга доир машғулотларни дидактик ўйинлар, эрмак ўйинлар, сахна кўринишлари шаклида ўтказиш тавсия қилинади. Улар нафақат кўнгилочар тусга, балки албатта таълим тусига эга бўлиши лозим.

3 ёшдан 5 ёшгача бўлган болалар нутқини ривожлантириш эмоционал тусга эга бўлиши лозим. Бунда кўргазмавийлик, ўйин усуллари ва дидактик ўйинларни кенг қўллаш зарур.

5 ёшдан 7 ёшгача бўлган болалар нутқини ривожлантиришга доир машғулотлар муайян вазифага эга – яъни, у болаларни мактабда ўқишга тайёрлашни кўзда тутди.

Машғулотларда педагог нутқий вазифалардан ташқари ўқув фаолиятини йўлга қўйиш қобилиятини шакллантириш (диққат-эътиборли бўлиш, педагог топшириғини тинглаш, тушуниш ва уни аниқ бажариш, болалар жамоаси олдида фикр олдира олиш, тенгдошининг жавобига оддий баҳо бера олиш ва ҳ.к.) вазифасини ҳам бажаради.

Тўғри таълим берилган тақдирда етти ёшга келиб бола оғзаки нутқни эгаллайди ҳамда катта ёшли яқинлари ва тенгдошлари билан эркин мулоқотга кириша олади; диалогда ташаббус кўрсатиб фикр билдиради, суҳбатдоши эътиборини ўзига жалб қилиш, унга сўз, ҳаракат ва сўзсиз усуллар билан жавоб бера олишни билади; фикрларини тўлиқ ва нотўлиқ оддий гаплар, қисқа матнлар шаклида ифодалай олади;

-таниш эртакларни ҳикоя қилиб бериш, мультфильмлар, китоблар мазмунини айтиб бериш ҳамда бирон-бир воқеани тўқиб чиқаришга қизиқа бошлайдилар;

-фикр билдиришларда нутқнинг турли қисмларини, ташбеҳлар, киёслашлар ва синонимларни қўллайди;

-нутққа танқидий муносабат билдира бошлайди, грамматик жиҳатдан тўғри сўзлашга интилади, шу туфайли сўз тўқиб барҳам топади, аграмматизмлар сони камаяди; она тилидаги барча товушларни тўғри талаффуз этади.

Болалардаги кўплаб нутқий мулоқот ва кўникмалар машғулотлардан ташқарида шаклланади. Болалар боғчасида болаларнинг катталар (педагоглар, тиббиёт ҳамширалари, тарбиячи ёрдамчиси ва бошқ.) билан мулоқоти ҳар хил фаолият турларида рўй беради.

Меҳнат жараёнида – хўжалик-маиший, қўл ва қишлоқ хўжалиги меҳнатида болаларнинг луғати бойийди, аниқлашади ва фаоллашади.

Ўйин фаолияти мобайнида педагог уларда мустақил нутқий фаолиятни шакллантиради. Болаларда луғат, машғулотларда олинган билим мустаҳкамланади ва фаоллашади. Ўйинларда педагогнинг иштирок этиши луғатнинг бойишига, нутқий мулоқот маданиятини тарбиялашга ёрдам беради.

Қурилишга оид ўйинларни ташкил этиш жараёнида тарбиячи болалар учун қийин бўлган сўзларнинг (сифатни, миқдорни, ҳажмни ва нарсаларнинг

фазода жойлашувини белгилаш ва бошқ.) катта гуруҳини аниқлаштиради, фаоллаштиради.

Матнли, ҳаракатчан мусиқий ўйинлар, сахналаштириш ўйинлари бола нутқининг ифодалилигини шакллантириш, тўғри суръат, нафас олиш, яхши дикцияни машқ қилишда ёрдам беради. Кўпгина ўйинлар жараёнида болалар бадиий матнлар билан танишадилар, эсда сақлаб қоладилар ва уларни мустақил равишда қўллай бошлайдилар.

Дидактик ўйинлар ёрдамида болаларда атроф-олам ҳақидаги билимлар мустаҳкамланади, луғат мустаҳкамланади, аниқлаштирилади ва фаоллаштирилади. Дидактик ўйинлар нутқий маҳорат ва кўникмаларни машқ қилишда (ибора тузиш, сўзни ўзгартириш, ҳикоя тўқиш ва ҳ.к.) қўлланилади.

Маиший фаолият боланинг катталар билан мулоқоти учун улкан имкониятлар яратади. Маиший фаолият нутқни ривожлантириш воситаси бўлиб хизмат қилиши учун педагог уни бошқариши лозим. Тўғри ташкил этилган маиший фаолият жараёнида (овқатланиш, кийиниш, гимнастика, саёҳат ва ҳ.к.), яъни агарда педагог, айниқса кичик гуруҳлар педагоги маиший буюмлар номларини, уларнинг қисмлари, сифати, хусусияти, қўлланиш мақсадини батафсил тушунтирса, улар билан тегишли ҳаракатларни амалга оширса ва буни шарҳлаб берса, болаларга савол берса, уларга маиший луғатдан фойдаланишни ўргатса болаларнинг луғати бойийди. Агарда педагог ўз нутқида ташбеҳ, қиёслаш, синонимлар, халқ оғзаки ижоди (мақоллар, маталлар, санок шеърлар)дан кенг ва моҳирона фойдаланса, унинг нутқи босиқ ва ифодали бўлади.

Болалар бадиий адабиёти болаларни ҳар томонлама ривожлантиришнинг қудратли воситаси бўлиб хизмат қилади, у болалар нутқини ривожлантириш ва бойитишга улкан таъсир кўрсатади.

Болалар китоблари шеърӣ образларда болага жамият ва табиат ҳаётини, инсоний ҳис-туйғулар ва муносабатлар дунёсини очиб беради ҳамда

тушунтиради. Бадиий сўз бола нутқини бойитади, уни образли, ифодали қилади, жаранглаётган она нутқнинг гўзаллигини тушунишга ёрдам беради.

Болалар боғчасида нутқни ривожлантиришнинг муҳим воситаси сифатида бадиий сўздан ташқари тасвирий санъат, байрамлар ва томошалардан фойдаланилади. Уларнинг қиммати шундаки, у ижобий ҳиссиётларни ҳосил қилади, бу эса ўз навбатида тилни ўзлаштириш даражасига таъсир кўрсатади. Қувонч ҳисси, ҳаяжонланганлик, кўтаринкилик ҳолати, ғайриоддий нарсани кутиш болаларнинг қабул қилиш қобилятини оширади, материални эслаб қолишни кучайтиради, болалар нутқининг ифодалилигига таъсир кўрсатади. Суратлар, амалий санъат буюмларини томоша қилишда болалар кўп савол берадилар, олган таассуротларини атрофдагиларга айтишга ошиқадилар.

Болалар кун бўйи – машғулотларда, ўйинларда, хўжалик-маиший ва меҳнат фаолиятида ўз педагоглари билан мулоқотда бўладилар. Ўз-ўзидан болалар боғчасида нутқий муҳитнинг ривожлантириш имкониятлари бутунлай педагог нутқининг сифатига боғлиқ бўлади.

Намунали нутққа эга бўлиш – бу тарбиячининг касбий тайёргарлиги даражасидир. Шунинг учун ўз нутқини такомиллаштириш ҳақида қайғуриш – бўлажак педагогнинг ахлоқий ва ижтимоий бурчларидир. У ўзида барча нутқ кўникмаларини мукамал шакллантириши ва уни келгусида болаларга бериши лозим.

Мактабгача ёшдаги болалар, атрофдагиларга тақлид қилганлари ҳолда нафақат тўғри талаффузни, сўзни қўллаш, иборалар тузиш сирларини, балки катталарда учрайдиган нутқ номукамалликларини ҳам ўзларига қабул қилиб оладилар.

Тарбиячининг болалар билан ва болаларнинг бир-бирлари билан мазмунли мулоқоти, болалар ривожини рағбатлантирувчи қулай тил муҳити, тўғри методлардан фойдаланиш - болалар боғчасида нутқни ривожлантиришга оид ишлар муваффақиятининг гаровидир.

Болалар боғчасида она тилидаги нутқни ривожлантиришнинг методик тамойиллари қуйидагилардир:

- ақлий ва нутқий ривожланишнинг ўзаро боғлиқлиги тамойили;
- нутқни яхлит бир тузилма сифатида ривожлантириш тамойили;
- нутқий ривожланишнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш тамойили;
- болаларнинг фаол нутқий амалиётини таъминлаш тамойили;
- нутқни ривожлантиришга нисбатан муомалали ва амалий ёндашув тамойили;
- мулоқотнинг ижобий ва эмоционал муҳитини таъминлаш тамойили.

Мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш – бу мураккаб психологик жараён бўлиб, у фақат бола эшитган нутққа тақлид қилишидан иборат эмас, балки бу болада мулоқот фаолиятини ривожлантириш ва мулоқотга эҳтиёж мавжудлиги билан боғлиқдир.

2.2 Болалар нутқини ривожлантиришнинг асосий босқичлари.

Болалар нуқини ривожлантиришда қуйидаги методлар гуруҳларини ажратиш мумкин:

Кўргазмали усуллар – кузатиш, унинг турлари: бинони кўздан кечириш, экскурсия, табиий буюмларни кўриб чиқиш. Педагог кузатишдан объектни тўғридан-тўғри (гуллар очилиши, тошбақа ҳаракати ва бошқ.) ва воситали (агарда объектни бевосита кузатишнинг имкони бўлмаса (ёввойи ҳайвонлар, шаҳарлик болалар учун қишлоқ аҳолисининг меҳнати, қишлоқ аҳолиси учун шаҳар транспорти каби) кузатиш мумкин бўлган ҳолатларда – суратлар, фотосуратлар, кинофильмлар, диафильмлар ва видеофильмлар намоишида фойдаланади. Кўргазмали нарсалар, ҳодислар кўргазмалаи усуллардан фойдаланишда суҳбат, мулоҳаза мавзусини белгилайдиган манба бўлиб хизмат қилади. Болаларнинг қабул қилиш ҳиссини сўзлаш бериш орқали йўналтираётган тарбиячи кўриб чиқиладиган нарса номини айтади ва уни тушунтириб беради.

Сўзли усуллар – катталар ва болаларнинг сўзлари ҳар қандай кўргазмали ва амалий метод таркибига киради. Бироқ, болаларда сўзли-мантиқий фикрлашнинг ривожланиши, атрофдаги нарсалар ва ҳодисалар ҳақидаги тасаввурларнинг йиғилишига қараб нутқини ривожлантиришнинг сўзли усуллари мустақил метод тусини олади. Унга бадий асарларни ўқиш, шеър ёд олиш, болаларнинг ҳикоялари, суҳбатлар ва тарбиячининг ҳикоялари киради. Сўзли усуллар соф кўринишда болалар боғчасида жуда кам қўлланилади, чунки мактабгача ёшдаги болаларнинг ёш хусусиятлари кўпроқ кўргазмалиликка таянишни талаб қилади. Шунинг учун деярли барча сўзли усулларда кўргазмали усуллардан (наrsa, ўйинчоқни қисқа вақтга кўрсатиш, иллюстрацияларни кўздан кечириш) ёки болаларни дам олдириш мақсадида кўргазмали объектни намоиш қилишдан фойдаланилади.

Амалий методларга машқлар, ўйин методлари киради ва у болалар нутқини ривожлантиришда кенг қўлланилади. Уларнинг мақсади болаларга олинган билимларни амалий фаолиятда қўллашни ўргатиш, нутқий маҳорат ва кўникмаларни ўзлаштиришда уларга ёрдам беришдан иборатдир. Дидактик ўйинлардан нутқий ривожлантиришга оид барча вазифаларни ҳал этиш учун фойдаланилади. Нутқий машқлар (машқ қилиш ва ижодий машқлар) ёрдамида эса ўз фикрларини аниқ ва тушунарли қилиб ифодалаш, мулоҳаза юритиш, исботлаш ҳамда сўзларни аниқ ва тушунарли қилиб талаффуз қилиш шаклланади.

Ҳар бир метод дидактик вазифаларни ҳал этиш – яъни, болаларга янги нарсаларни таништириш, маҳорат ва кўникмаларни мустаҳкамлаш, ўзлаштирилган нарсаларни ижодий равишда қайта ишлаш учун хизмат қиладиган усуллар мажмуасидир.

Метод деб билимларни биридан иккинчисига бериш мақсадида ўқитувчи ва ўқувчи томонидан амалга оширилаётган ҳаракатга айтилади.

Ўқитиш усули – бу методнинг бир элементиدير. Усулларни кўргазмавийлиги ва эмоционаллигига қараб сўзли, кўргазмали, ўйинли усулларга ажратиш мумкин. Энг кўп тарқалган сўзли усуллардан бири – нутқий намунадир. Нутқий намуна – бу тарбиячининг тўғри, илгаридан машқ қилинган нутқий фаолиятидир. Нутқий намунадан изоҳлаш, кўрсатмалар бериш билан биргаликда фойдаланилади. Намуна болаларга аниқ, тушунарли, баланд ва босиқ овозда намоёиш қилинади.

Такрорлаш – эсда сақлаб қолиш мақсадида айнан битта нутқий элементдан (товуш, сўз, ибора) бир неча марта фойдаланиш. Такрорлаш тарбиячининг ўзи ёки бола (икки нафар бола) томонидан ҳамда болалар томонидан жўровоз бўлиб амалга оширилади.

Тушунтириш – тарбиячи томонидан нарса ёки ҳодиса моҳияти очиқ берилади.

Кўрсатма бериш – болаларга қандай ҳаракат қилиш, қандай қилиб натижага эришиш мумкинлиги тушунтирилади. Кўрсатмалар ўргатувчи, ташкилий ва тартибга келтирувчи бўлади.

Сўзли машқлар – нутқий маҳорат ва кўникмаларга эга бўлиш ҳамда уларни такомиллаштириш учун болаларнинг муайян нутқий ҳаракатларни кўп марта бажаришларидир.

Болалар нутқини баҳолаш – ўргатувчи усул бўлиб, унда боланинг жавоби ёки ҳикояси ҳақида асосланган мулоҳаза билдирилади. Кўпинча баҳолар нутқнинг ижобий томонига тааллуқли бўлади.

Савол – сўзли мурожаат бўлиб, у мавжуд билимларидан фойдаланиш ёки уни қайта ишлаш зарурати қаршисида турган болага вазифа қўйиш ва унинг жавобини кутишни талаб қилади. Саволлар мазмунига қараб таснифланадилар: фактларни тасдиқлашни талаб қилувчи *репродуктив саволлар* (Нима? Ким? Қандай? Қаерда? Қаерга? Қанча? Қачон? ва бошқ.), ақл билан бир хулосага келишни талаб қилувчи нисбатан мураккаб – *қидирув саволлари* (Нега? Нима учун? Нимаси билан ўхшаш? ва бошқ.). Саволлар тузилишига қараб *тўғридан-тўғри, йўл кўрсатувчи ва жавобни айтиб турувчи* саволларга бўлинади.

Кўргазмали усуллар – суратни, ўйинчоқни, ҳаракатни, сахна ҳаракатларини (сахналаштиришга оид ўйинларда) кўрсатиш, товушни йўлга қўйиш жараёнида артикуляция органлари ҳолатини кўрсатиб бериш. Кўргазмали усуллар сўзли усуллар ёрдамида – яъни, нарсани кўрсатиш, унинг номини айтиш, тушунтириш орқали қўлланилади.

Ўйин усуллари – мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришда турли ўйинчоқлардан фойдаланиш машқлар, ўйинларни янада жонли ва эмоционал қилади, бу эса болаларнинг диққат-эътибори ошишига олиб келади, айти пайтда барча нутқ жараёнлари фаоллашади. Ҳар бир машғулотда, айтиқса унинг ниҳоясида, ҳазил саволлар бериш, лофлардан, ўйин қаҳрамонларидан (айтиқча, Буратино ва бошқ.) фойдаланиш, ўйин

баҳоларини қўллаш (халқа йиғиш, қарсаклар) мумкин. Шунингдек, мусобақа элементлари («Ким кўп сўз айтади?», «Ким яхши айтади?»), машғулотлар жиҳозларининг чиройлилиги, янгилиги ҳам болаларнинг нутқий материалга нисбатан диққат-эътиборини оширади.

Ўргатувчилик вазифасига қараб ривожлантириш усулларини бевосита ва билвосита усулларга ажратиш мумкин. Бевосита таълим усули – намуна, изоҳ, савол, бола жавобини баҳолаш, кўрсатма бериш ва бошқ.

Машғулот, ўқув вазифасининг мақсадига қараб бир машғулотда айнан битта усулнинг ўзи етакчи, бошқа бевосита усуллар эса – қўшимча усуллар бўлиши мумкин. Масалан, ҳикоя қилиб беришга оид машғулотда намуна етакчи усул бўлади, бошқа усуллар – режа, саволлар эса – қўшимча усул бўлади.

Билвосита усулларга эслатиш, маслаҳат бериш, айтиб туриш, тузатиш киритиш, мулоҳаза билдириш, лўқма ташлашлар киради.

Битта машғулотда бутун усуллар мажмуасидан фойдаланиш тавсия этилади: масалан: нарсаларни таққослашни унинг номини айтиш (сўз намунаси), тушунтириш, бадиий сўз ва ҳоказолар билан биргаликда амалга ошириш тавсия этилади. Педагог машғулотларнинг умумий боришини олдиндан ўйлаб олиши, зарур таълим усулларини белгилаб олиши зарур. Керакли усулларнинг асосли ва оқилона танлаб олиниши кўп жиҳатдан ҳар бир машғулотнинг муваффақиятини белгилайди.

Катталар билан бевосита мулоқот қилиш бола нутқига катта таъсир кўрсатади. Мактабгача ёшдаги болалар атрофдагиларга тақлид қилганлари ҳолда нафақат тўғри талаффуз, сўзларни тўғри қўллаш, иборалар тузиш сирларини, балки катталарда (педагоглар, ота-оналар, оила аъзолари ва бошқ.), атрофдаги болаларда учраб турадиган нутқ номукаммаликларини ҳам ўзлаштириб олади. Болаларнинг нутқ маданияти педагогнинг (ва бошқа катталарнинг) нутқ маданиятига бевосита боғлиқ бўлади.

Доимо кичкинтойларнинг диққат-эътибори марказида турадиган ва улар билан мулоқот қиладиган тарбиячнинг нутқи болалар она тили, нутқ

маданияти намуналарини оладиган асосий манба ҳисобланади, шунинг учун у нафақат тўғри сўзлаши, она тилининг барча товушларини аниқ ва тушунарли қилиб талаффуз этиши, балки у муайян баландликдаги овозда босиқлик билан сўзлаши, унинг нутқи интонацион жиҳатдан ифодали, грамматик жиҳатдан тўғри расмийлаштирилган, раво, тушуниш учун осон бўлиши ҳамда сўз билан белгилаш тўғри ва аниқ амалга оширилиши лозим.

Тарбиячининг ифодалилиқ воситаларидан фойдаланган ҳолда ўқиган ҳикояси болаларда қизиқиш уйғотади, уларда қайғуриш, сўз кучини ҳис қилиш, унинг мазмунини анчагача ёдда сақлаб қолиш имконини беради; агарда айнан шу ҳикоя тез ва қуруқ оҳангда ҳис-ҳаяжонларсиз ўқиб берилса, у фақатгина бадиий асарга нисбатан зерикаш ва бефарқликни шакллантиради.

Педагог ўз нутқига нисбатан танқидий муносабатда бўлиши ва унда камчиликлар борлигини сезса, уларни дарҳол бартараф этишги интилмоғи лозим.

Бироқ, ўз нутқининг камчилигини аниқлаш ҳар доим ҳам осон кечмайди, чунки мулоқот жараёнида сўзловчининг диққат-эътибори энг аввало нутқнинг шаклига эмас (қай тарзда айтиш), балки унинг мазмунига (нимани айтиш) қаратилган бўлади. Бундан ташқари, ўз нутқига нисбатан бепарволик билан муносабатда бўлиш натижасида айрим камчиликлар тилга қаттиқ ўрнашиб қолиши ва кейинчалик сўзловчи уни сезмай қолиши мумкин. Масалан, нутқнинг шошқалоқлиги, тушунарсизлиги, бир оҳангдалиги (монотонлиги), овознинг кучлилиги, айрим товушлар, сўзларни ноаниқ талаффуз қилиш каби нуқсонлар сезилмасдан қолади.

Ўз нутқининг номукамалликлари ҳақида билиш учун педагог ўз ўртоқларининг мулоҳазаларига қулоқ тутиши даркор. Очик дарсларни магнитофонга (видеокассетага) ёзиб олиш ва уни кейин муҳокама қилиш мақсадга мувофиқдир. Шунда тарбиячи нутқини товуш, лексик

воситаларидан фойдаланиш, грамматик жиҳатдан расмийлаштириш нуктаи-назаридан таҳлил қилиш мумкин бўлади.

Айни пайтда шунини ҳисобга олиш лозимки нутқни ёзиб олиш чоғида тарбиячининг ўзини-ўзини назорат қилиши эвазига нутқ сифати яхшиланади. Шунинг учун нутқда аниқланган камчиликларга тарбиячининг ўзи ва унинг ўртоқлари диққат-эътибор билан ёндошишлари зарур.

Нутқда аниқланган камчилик(нормамалликлар)ларни (ёмон дикция, лексик-грамматик расмийлаштиришдаги хатоликлар ва ҳ.к.) тарбиячи махсус дафтарга қайд этади, сўнгра режа ишлаб чиқади ва уларнинг бартараф этишга доир ишларни ташкил қилади.

Ўз тарбияланувчиларида ана шундай камчиликлар пайдо бўлишининг олдини олиш учун педагог ўз нутқига нисбатан қандай талабларни қўйиши зарур?

Болалар аниқ ва тушунарли сўзлайдиган, иборалар, сўзлар ва ҳар бир товушни алоҳида-алоҳида аниқ талаффуз этаётган, яъни яхши дикцияга эга бўлган педагог ёрдамида она тилидаги товушларни муваффақиятли равишда ўзлаштирадилар. Кўпинча педагогларнинг талаффузи биров ноаниқ ва тушунарсиз бўлади, улар товушлар ва сўзларни оғизни етарли даражада очмасдан талаффуз қиладилар, айрим товушлар ютиб юборилади, ундошлар тушунарсиз талаффуз этилади.

Педагог талаффузнинг адабий меъёрларига риоя қилиши, ўз нутқида турли шевалар, маҳаллий сўзлашувлар таъсирини бартараф этиши, сўзларда урғуни тўғри қўйиши лозим.

Нутқда ҳиссиётлар, фикрларнинг энг нозик қирраларини ҳам ифодалаш мумкин. Бунга нафақат тегишли сўзлар ёрдамида, балки ифодалилиқнинг интонацион воситалари, овоз кучи, суръати, мантикий урғуси, пауза, ритм, тембр, оҳангдан тўғри фойдаланиш туфайли эришилади. Ушбу воситалардан фойдаланган ҳолда тарбиячи томонидан ўқиб берилган шеърлар, эртаклар,

хикоялар болаларга уларнинг мазмунини яхши тушуниш, она тилининг кудрати ва гўзаллигини ҳис қилиш имконини беради.

Бир хил оҳангдаги нутқ кичик тингловчиларни толиктириб қўяди, матн мазмунига бўлган қизиқишни пасайтиради. Болалар бундай нутқни тинглаш давомида тез толиқиб қоладилар, бошқа томонларга қарайдилар, чалғий бошлайдилар, кейинроқ эса умуман тингламай қўядилар.

Тарбиячининг нутқи эмоционал тўлиқ, интонацияларга бой, етарли даражада баланд ва тезлиги бир маромда бўлиши лозим. Болалар билан мулоқотда худди товушларни нотўғри талаффуз этиб бўлмаганидек нутқнинг шошқалоқлигига ҳам йўл қўйилмайди. Агарда нутқ бироз охиста суръатда давом этса, у яхши қабул қилинади. Бундай суръат нутқнинг аниқлигини оширади ва аксинча, тезлаштирилган нутқ қабул қилишни қийинлаштиради. Болалар учун мўлжалланган эртақлар, хикоялар, шеърларни бадиий сўз усталари одатда, оғзаки нутққа қараганда бироз секин суръатда ўқийдилар. Болаларга секинлаштирилган нутқни қабул қилиш, унинг мазмунини кузатиш, матнни эслаб қолиш осон кечади.

Шу билан бирга эса тутиш лозимки, бу қоида ҳамма нарсани ҳам қамраб олмайди. Бадиий асарларни ўқишда нутқни жадаллаштириш ёки секинлаштиришни ушбу чоғда мазмун тушунтирилаётгани билан оқлаш мумкин, айти пайтда бу бадиий ифодалилиқ воситасига айланиши зарур.

Овоз – бу тарбиячининг касбий қуролидир, у мазкур қуролдан тўғри фойдаланиши ва уни зўриқишдан асраши лозим. Овоздан нотўғри фойдаланишни масалан, унинг ҳаддан ташқари баландлатишда (гуруҳда, майдонда шовқин бўлганида) кўриш мумкин.

Агарда мулоқот вазияти нутқ баландлигини анча кучайтиришни талаб қилса - бу овозни бақариш даражасига етказиш керак, дегани эмас.

Овозни бироз кучайтиришда нутқ суръатини пасайтириш ва сўзларни янада аниқроқ талаффуз қилиш лозим. Агарда овоз паст ва заиф бўлса, уни баландлашгунча машқ қилдириш ва махсус машқлар билан мустаҳкамлаш

зарур. Овознинг ёқимсизлигини (хиррилаш, чийиллаш) ҳам бартараф этиш мумкин.

Болалар катталардан нафақат товушлар ва сўзларни тўғри талаффуз қилишни, балки эртаклар, ҳикоялар мазмунини айтиб бериш, атроф-олам ҳақидаги ўз кузатишларини баён қилиш, ўз фикрларини изчил баён қилиш ва хулосалар чиқаришни ҳам ўрганадилар.

Болаларга нутқда у ёки бу мазмунни равон, қизиқарли ва имконли шаклда етказа олиш педагог нутқининг зарур сифатларидан бири ҳисобланади.

Тарбиячи ўз фикрларини изчил баён қилар экан, у ўз нутқини тушунарсиз сўзлар, мураккаб оборотлар, узоқ иборалар билан қийинлаштириб юбормаслиги лозим.

Болалар нутқни агарда, у қисқа иборалардан иборат бўлсагина яхши қабул қиладилар. Чунки узун, бунинг устига грамматик жиҳатдан жуда мураккаб тузилган ибораларни қўллашда болаларга унинг қисмлари ўртасида алоқа боғлаш, унинг мазмунини мулоҳаза қилиш ва тушуниш қийин кечади.

Фақат оддий гапларни қўллаш билан чекланмаслик лозим. Айниқса, боғланган қўшма гап ва эргашган қўшма гапларни кенг қўллаш жуда муҳимдир.

Болаларга ҳикоя қилиб беришда (ўтказилган экскурсия, табиат ҳақида ва ҳ.к.) фақат асосий нарсани, яъни барча иккинчи даражали ва аҳамиятсиз нарсаларни ташба юборган ҳолда фақат ушбу мавзуга алоқадор нарсаларни ажратиб олиш ва болаларга етказиш зарур. Кўп сўзлаш, ортиқча ибораларни қўллаш тарбиячининг нутқини оғир, тушуниш учун қийин қилиб қўяди.

Мураккаб оборотлар билан бойитилган ҳикояни тинглашда мактабгача ёшдаги болаларнинг педагогнинг фикрини кузатиб боришлари, ҳикоя мазмунини эсда сақлаб қолишлари қийин бўлади ва бундай ҳикоя фойда келтирмайди.

Педагог нутқининг имконлилиги ва тушунарлилигига энг аввало, сўзлардан тўғри ва аниқ фойдаланиш орқали эришилади. Она тилининг луғат захираси бой, у доимо янги сўзлар билан бойиб боради; муомаладан чиққан сўзлар йўқолиб кетади.

Болалар билан мулоқотда тарбиячи болаларнинг ёш хусусиятларини инобатга олган ҳолда она тилининг лексик бойлигини кенг қўллаши: тушуниш мумкин ва ўзлаштириш осон бўлган сўзларни танлаши ва улардан ўз нутқида фойдаланиши лозим.

Болалар билан суҳбат чоғида адабий тилга оид сўзларни қўллаш, қўпол сўзларга йўл қўймаслик, оддий сўзлашув тили ва шевалардан, шунингдек муомаладан чиққан сўзлардан қочиш лозим. Тарбиячининг луғати қанчалик бой ва турли-туман бўлса, унинг нутқи қанчалик ёрқин бўлса, болалар шунчалик кўп сўзларни ўзлаштириб олишлари мумкин.

Тарбиячининг луғатидаги камчиликлар сифатида сўзларни кичрайтирилган-эркалаш суффикслари билан қўллаш (Севарахон, қўлчаларингни юв; Саматжон, стаканчаларни йиғиштириб қўй ва ҳ.к.), нутқни ортиқча сўзлар билан тўлдириб юбориш (Хўш, айтиш мумкинки, демак), нисбатан катта болалар билан мулоқот қилишда уларга худди гўдакларга каби муомала қилиш (Вов-вов қани?) каби ҳолатларини келтириш мумкин.

Сўзлар ва сўзли ибораларни тўғри танлаш тарбиячи нутқининг аниқлиги, тушунарлиги ва ифодалилигини таъминлайди.

Янги сўзлардан фойдаланишда жуда эҳтиёт бўлиш зарур. Бир томондан, болаларнинг ёшини ҳисобга олиш ва улар тушуна оладиган сўзларни танлаш, иккинчи томондан – доимий равишда янги сўзларни муомалага киритиш, мавжуд сўзлардан фойдаланишни кенгайтириш ва уларнинг маъносини тушунтириб бериш лозим. Педагогнинг ҳикояси тўлиқ, чиройли, сўзлари аниқ танлаб олинган, грамматик жиҳатдан тўғри расмийлаштирилган ва ифодали бўлиши, унинг алоҳида қисмлари ўртасида мантиқий алоқа

ўрнатилган бўлиши лозим. Ҳикоя қилишда нутқни ифодали, турли-туман, мазмунга бой қиладиган синонимлар, метафоралар, ташбеҳлардан, халқ оғзаки ижодиётидан (мақоллар, маталлар), фразеологик иборалардан кенгрок ва моҳирона фойдаланиш лозим.

Бундан ташқари, тарбиячининг нутқи нафақат болаларга нисбатан, балки болалар боғчасининг ходимларига нисбатан ҳам осуда, доимо босиқ, хушмуомала бўлиши шарт.

Шундай қилиб, болалар билан ишлаш орқали педагог қуйидагиларга эътиборини қаратиши лозим:

- она тилининг барча товушларни тўғри талаффуз қилиш, нутқдаги мавжуд камчиликларни бартараф этиш;
- аниқ, тушунарли нутққа, яъни яхши дикцияга эга бўлиш;
- ўз нутқида адабий талаффузлардан фойдаланиш, яъни орфоэпик қоидаларга риоя қилиш;
- ифодалилиқнинг интонацион воситаларидан билдирилган фикрларни ҳисобга олган ҳолда тўғри фойдаланишга интилиш;
- болалар билан мулоқотда бироз секинлаштирилган суръатда, овозни сал пасайтирган ҳолда нутқ сўзлаш;
- матнлар мазмунини сўзлар ва грамматик тузилмалардан фойдаланган ҳолда равон ҳамда имконли шаклда ҳикоя қилиш ва болаларга етказиш;
- болалар ва ходимлар билан суҳбатда овозни баландлатиш ва қўпол муомалага йўл қўймаслик.

Болалар боғчаси тарбиячиси учун намунали нутққа эга бўлиш – бу унинг касбий тайёрлиги кўрсаткичидир. Шунинг учун ўз нутқини такомиллаштириш ҳақида қайғуриш – бўлажак педагогнинг ахлоқий ва ижтимоий бурчидир. У ўзида кейинчалик болаларга берадиган нутқий кўникмаларни мукамал ривожлантириши шарт.

ИККИНЧИ БОБ БУЙИЧА ХУЛОСАЛАР

Болалар нутқини ривожлантиришни атроф-олам ҳақидаги билимлар доираси ва луғат ҳажми, ҳар бир ёш босқичида болаларда шаклланиши лозим бўлган нутқий маҳорат ва кўникмалар белгиланган, шахснинг муайян сифатларини тарбиялаш кўзда тутилган тегишли дастур асосида амалга ошириш зарур. Нутқни ривожлантириш дастури бола фаолиятининг ўқув, ўйин, меҳнат ва маиший каби шаклларида амалга ошади.

Болаларга она тилини ўқитиш уларнинг ёш хусусиятларини ва ҳар бир боланинг нутқий ривожланганлик даражасини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши лозим. Илк ёшдаги болалар (1-3) билан машғулотларни дидактик ўйинлар шаклида ўтказиш лозим. Мактабгача босқичдаги кичик ёшли болалар (3-5) билан машғулотлар эмоционал тусга эга бўлиши лозим, бу ерда кўргазмавийлик, ўйин усуллари, дидактик ўйинларнинг турли хилларидан фойдаланиш тавсия қилинади.

Ҳар бир метод – бу дидактик вазифаларни ҳал этиш учун хизмат қиладиган усуллар мажмуасидир. Ўқитиш ролига қараб нутқни ривожлантириш усуллари бевосита ва билвосита усулларга бўлинади.

Машғулотларда бутун усуллар мажмуасидан фойдаланиш тавсия қилинади. Тарбиячининг нутқи – бу болалар она тили ва маданий нутқ намуналарини ўзлаштириб оладиган асосий манба ҳисобланади.

Болалар боғчаси тарбиячиси учун намунали нутққа эга бўлиш – бу унинг касбий тайёрлик даражасидир. Нутқни такомиллаштириш ҳақида қайғуриш – ҳар бир педагогнинг ахлоқий ва ижтимоий бурчидир.

III. БОБ БОЛАЛАР НУТҚИНИ РИВОЖЛАНТИРИШГА ДОИР ИШЛАРНИНГ МЕТОДИКАСИ.

3.1 Тажриба-синов ишлари тахлили ва самарадорлиги.

Ёш авлоднинг баркамол, етук, салоҳиятли инсонлар бўлиб камолга етиши учун она тилининг барча бойликларидан, унинг имкониятларидан фойдаланиш зарур. Шунинг учун ҳам мактабгача таълим муассасасининг энг муҳим вазифаларидан бири миллий адабий тил асосида болаларнинг равон нутқини шакллантириш ва ривожлантиришдан иборатдир.

Кузатишлардан маълумки, кичик ёшдаги болалар нутқи тафаккурни ривожлантириш билан боғлиқ равишда амалга оширилади. Тилни туғри ўрганиш, унинг грамматик тўзилишига эътибор бериб сўзлашиш, болаларда эркин муҳокама юритиш, саволлар бериш, бошқалардан эшитган фикрлари юзосидан хулосалар чиқариш, нарса ва ҳодисалар ўртасидаги боғланишнинг турли кўринишларини англаб етишга олиб келади.

Мактабгача таълим муассасасида соғлом, табиий муҳит яратиш, уларнинг туғри муомалага киришиши, бошқалар билан гаплашиш иштиёқининг ортишига тurtки бўлади. Бунинг учун болалар нутқининг шаклан ва мазмунан мантикий бирлигига эришиш муҳим бўлиб, улар қуйидагилардан иборатдир.

Дастлаб бола ўз луғат бойлигига эга бўлиши зарур. Бу унинг бошқалар билан муомалага киришишида ёрдам беради. - Бунда тарбиячи асосий диққат-эътиборини табиий ҳолатда болаларнинг луғат бойлигини ошириб боришга қаратади. Болаларнинг луғат бойлигини оширишда эса уларнинг кундалик фаолиятида тинглайдиган эртаклар мазмуни билан танишиб боришда муҳим омил бўлади.

Иккинчи муҳим талаб болалар нутқининг грамматик тўзилишини туғри шакллантиришдир. Бунда болаларни йўналтирувчи саволлар, машқлар воситасида нутқдаги сўзларни туғри ишлатиш, гапни туғри тўзишга ўргатиш ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Учинчи муҳим талаб болаларда товуш маданиятини тарбиялашдан иборатдир. Зеро, болаларни товушларни туғри талаффуз этишга ўргатиш методика илмидаги оғриқли масалалардан ҳисобланади.

Тўртинчи муҳим талаб диалогик нутқ, яъни сўзлашув нутқини ривожлантиришдир.

Бешинчи талаб ҳикоя қилиб бериш (монологик нутқ)га ўргатишдир. Равон нутқни ривожлантиришда монологик нутқ катта ёрдам бериши амалиётда ўз исботини топган. Тафаккурининг ривожланганлиги луғат бойлиги, жумла тўзиш малакаси, ўз фикрини эркин ва равон баён эта олиш кўникмаси билан чамбарчас боғлиқ.

Олтинчи талаб болаларни бадиий адабиёт билан таништириш бўлиб, болалар адабиёти ва халқ оғзаки ижодининг энг ёрқин намуналари кичкинтойларни янги бир оламга олиб киришга хизмат қилади. Адабий асарлар билан таништириш болаларда фақат равон нутқни ривожлантирибгина қолмай, уларда бадиий адабиётга меҳр-муҳаббат туйғуларини ҳам пайдо қилади.

Еттинчи талаб болаларни савод ўргатишга тайёрлашдир.

Бу талаблар мактабгача тарбиянинг барча босқичларида амалга оширилади. Лекин уларнинг ҳар бирида болаларнинг ёш хусусияти, шахсий тайёргарлиги даражаси, албатта, ҳисобга олинади. Туғри, катта гуруҳда болалар нутқи бир мунча шаклланиб қолади. Зеро, мактабгача ёшдаги катта болалар фаолиятининг мазмунан ва шаклан хилма-хиллиги улар нутқининг такомиллашиб боришига ҳам ёрдам беради.

Болаларнинг теvarак-атрофни кузатиб бориши натижасида талаффузи ҳам ижодий томонга ўзгара бошлайди; товушларни кўғри талаффуз қила бошлайдилар, жумлалар мазмуни кенгая боради, грамматик томондан гапни туғри туза бошлайдилар, луғат бойлиги ҳам ортади. Болалар кичик-кичик ҳикоялар туза бошлайдилар ва бу ҳикояларни эркин баён қила оладилар. Уларда катталар билан мулоқотга киришиш, ўз фикрини эркин баён этиш каби ҳислатлар пайдо бўла бошлайди. Шунга кўра болалар нутқида товуш

маданиятини такомиллаштириш, атрофдаги нарсалар, предметлар, ходисалар номини ифодаловчи сўз бойлигини кенгайтириш, фаоллаштириш, монологик нутқнинг оддий шакллариغا риоя этиш, ўз фикрини грамматик жиҳатдан туғри ва аниқ ифодалай олиш куникмаларини пайдо қилиш муҳим ва зарур ҳисобланади.

Бу талаблар болаларда борлиқни, теварак-атрофни идрок этиш, уни тушуниш, ҳис этиш, ҳикоялар тўзиш, ўз фикрини баён қила олиш, ифодали ўқиш фаолияти жараёнида таркиб топтирилади.

Маълумки, равон нутқда болаларнинг бошқалар билан воқеа-ходисалар таъсири натижасида ўзаро муносабати, алоқаси ифодаланади. Бу ифода бир ёки бир неча жумлаларда ўз аксини топиши мумкин. Равон нутқнинг шаклланишида боланинг теварак-атроф билан муносабати, муомала шакли катта рол уйнайди. Мактабгача катта ёшдаги болаларда равон нутқни ривожлантиришда анча-мунча тажриба, малака ва кўникмалар мавжуд бўлганлигини ҳисобга олиб, уларда равон нутқни шакллантиришда, аввало, эртаклар матнини тинглашда нималарга эътибор беришимиз кераклигини аниқлаб олишимиз зарур. Булар, аввало, она-Ватан ҳақида дастлабки тасаввурларни шакллантиришдан бошланади. Унда «Болалар мактабгача таълим муассасаларилари учун дастур»да болаларни буюк сиймолари, саркардалари, улуғ муқафаккирлари ҳақида билим бериш назарда қўқилган. Ана шуларнинг барчаси болаларнинг миллий қадриятларимиз ҳақидаги билимларни аниқлаш, мустаҳкамлаш ва кенгайтириш асосида равон нутқини ривожлантиришга ёрдам беради.

Бунда, биринчи навбатда, болалар луғатини Республикамиз қабиати, касб-ҳунарга оид, қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган машиналар, нарсаларнинг ўзига хос белгилари ва ранглари, меҳнатга муносабатни ифодаловчи тушунчалар, ном ва сўзлар билан бойитиш зарур. Шунингдек, халқ оғзаки ижоди намуналрини ўрганиш; она тилидаги антоним, синоним, омоним сўзларни тушуниш ва туғри қўллашга доир тушунчалар, сўзлар билан бойиқишга эришиш лозим. Болаларни нарсаларнинг номларини туғри

айтишга, уларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини тушуниш, шакли, ранги, сифати, хоссаларини, жинси ва турига оид йўналтирувчи луғатини фаоллаштириш, нутқнинг грамматик тузилишини шакллантириш, нутқ маданиятини шакллантириш, диалогик ва монологик нутқини такомиллаштириш ва ниҳоят савод ўргатишга тайёргарлаш муҳим аҳамият касб этади. Болалар мактабгача таълим муассасаларларида олиб борган кузатишлар шуни кўрсатдики, уларнинг равон нутқи ёшига кўра орқада қолиб, қатор камчиликлар мавжуд. Шунинг учун биз уларнинг нутқини кузатишда одатдаги ҳаётий фаолиятдан четга чиқмасликка ҳаракат қилдик. Бу жарағнда қуйидагиларга эътибор қаратилди: Она тили бойлигидап унумли фойдаланиш; нутқни ривожлантирувчи омилларни туғри белгилаш; Равон нутқни ривожлантириш жараёни; нутқни ривожлантиришда узвийлик ва узлуксизлик; Равон нутқни ривожлантириш мазмуни; Равон нутқни ривожлантириш шакллари; Равон нутқда ижтимоий-маиший омилларнинг ўзаро алоқаси.

Тадқиқот ўтказиш методикаси

Тадқиқот иши 3 босқичда олиб борилди.

1. Аниқловчи тажриба-синоа ишлари

Бу босқичда иш 2 йўналишда олиб борилди:

А) назарий таҳлил:

Бунда мутафаккир ва маърифатпарварлар, педагоглар, психологлар асослари ўрганилди ва таҳлил қилинди.

Б) амалиётни ўрганиш:

Бунда педагогик жараён кузатилди, тарбиячилар билан ва болалар билан сўровномалар ўтказилди.

2. Шакллантирувчи (билим берувчи) тажриба-синов ишлари.

3. Солиштирувчи тажриба-синов ишлари. Бу босқичда тарбиячи ва болаларни шакллантирувчи тажрибагача ва

ундан кейинги билим даражалари бир-бирига солиштирилиб таҳлил қилинди.

Таҳқиқ этилаётган муаммони амалиётдаги ҳолатини аниқлаш мақсадида аниқловчи тажриба-синов ишлари олиб борилди.

Тошкент шаҳар Шайхонтоҳур тумани 567-сонли номли мактабгача таълим муассасасида таҳқиқот ишлари олиб борилди. Тарбияланувчилар ва тарбиячилар билан бўлган суҳбат ва машғулотлар шуни кўрсатдики, болаларнинг нутқини ўстириш бўйича умумий тарздагина иш олиб борилади. Биз мактабгача таълим муассасаларида болалар нутқи қай даражада шаклланганлигини аниқлаш мақсадида аввал махсус топшириқлар рўйхатини ишлаб чиқдик ва ҳар бир бола билан яқка тартибда ўтказдик.

I - топшириқ болага тавсия этилган эртак қайта ҳикоя қилиб бера олишини аниқлаш эди. Биз «Зумрад ва Қиммат», «Бўғирсоқ», «Икки эчки», «Эчки болалари», «Тошбақа билан чаён» каби эртак ва учтасини таклиф этдик. Бола эртакни эслай олмаса, шу эртакларга ишланган расмлар ҳавола қилинди.

Болалар ҳикояси қуйидаги курсаткичлар асосида таҳлил қилинди:

- ҳикояни мустақил баён қилиш (катталарнинг ёрдамисиз).
- матн мазмунининг тўлиқлиги;
- матнни баён қилишда изчиллик;
- ифода воситаларидан фойдаланиш кўникмаси;
- нутқнинг равонлиги.

Олиб борилган кузатишлар натижасида тавсия этилган матнни қайта ҳикоя қилиб беришда болалар нутқида қуйидаги камчиликлар учраши маълум бўлди.

- болалар эртакни ёрдамчи саволлар бермасдан туриб мустақил ҳикоя қила олмайди;
- матнга яқин, унга тақлид қилиб сўзлайди;
- баъзи муҳим воқеаларни тушириб қолдиради;
- бир оз тўхтаб-тўхтаб ҳикоя қилади, нутқда узилиш бўлади;

- нуткида ифодалилиқ етишмайди;
- бир хил тезликда, бир хил товушда ҳикоя қилади;
- ўзича баъзи сўзларни қўшиб, маъносиз ҳикоя қилади;
- катталар ёрдами воситасида ҳикоя қилади;
- ҳикоя қилиш жараёнида матн маъносини ўзгартириб юборади;
- мантикий изчилликка риоя қилмайди.
- 2 ва 3 - топшириқлар бўйича юқорида кўрсатилган туман мактабгача таълим муассасаларида тавсия этилган мавзулар юзасидан болаларнинг равон нутқи ҳикоя қилиш жараёнида нечоғли шаклланганлиги даражаси аниқланди. Болаларга «Меҳмонда», «Хайвонлар» мавзулари ва уларга ишланган расмлар тавсия этилди, ҳикоя қилиш жараёнида йўл қўйган хатолари ва ютуқлари аниқланди.

Мазкур мактабгача таълим муассасаларида болаларнинг равон нутқини кузатганда қуйидагилар асосий мезон сифақида олинди:

- тавсия этилган эртак матнни ҳикоя қилишда воқеанинг катталарнинг ёрдамисиз, мустақил баён эта олиш;
- матн мазмунини тўлиқ ифодалай олиши;
- матн мазмунини баён қилишда изчилликка риоя қилиши;
- ифода воситаларидан фойдалана олиши;
- нутқнинг равонлиги, тезлиги;
- жумлаларнинг грамматик жиҳатдан туғри тузилганлиги;
- нутқ маданиятига риоя этиши.

Мазкур кузатишларнинг аниқлиги ва ҳаққонийлиги болаларнинг равон нутқини аниқлашда турли вазиятлар яратиш, кузатишлар, суҳбатлар, таҳлиллар, суровномалар, рейтинг ўтказиш каби таҳхис қўювчи турли методлар мажмуи амалий жиҳатдан туғри натижалар олишга ёрдам берди.

1. Болаларнинг эртак бўйича саволларга жавоблари.
2. Эртакни қабул қилиш ва тушуниш.
3. Кўргазмали восита орқали ҳикоя тузиш қобилияти.
4. Кўргазмали воситасиз ҳикоя тузиш қобилияти.

Қайд қилиш тажрибасини ўтказиш жараёнида қуйидагилар аниқланди:

1. Бола “Ур тўқмоқ” эртаги мазмунини тушунадими?
2. Бола кўргазма асосида эртак мазмунини сўзлаб бера оладими?
3. Бола эртак мазмунини кўргазмали воситага таянмасдан сўзлаб бера оладими?

Ушбу иш босқичма-босқич олиб борилди.

Биринчи босқичда боланинг эртак мазмунини танглаши ва тушунишни аниқладик. Бир гуруҳ болаларга (20 нафар) “Ур тўқмоқ” эртаги ҳикоя қилинди. Бир кун сўнг ҳар бир бола билан ушбу эртак бўйича суҳбат ўтказилди.

Тажрибачи болаларга эртак бўйича қуйидаги саволларни берди:

1. Чол лайлакни тузоқдан чиқарганидан кейин лайлак унга нима деб сўзлади?
2. Чол лайлаквойнинг уйига биринчи марта бориб ётганидан совға сифатида нимани сўради?
3. Бундан кейин чол лайлаквойдан совға сифатида нима сўради?

Юқоридагиларга асосланиб, мактабгача ёшдаги болаларнинг равон нутқининг яъни саволларга жавоблар беришлари бўйича ривожланганлик даражаси 4 гуруҳга бўлинди.

Биринчи гуруҳга жавоблари даражаси юқори бўлган болалар киритилди. Улар таъкидловчи эксперимент натижалари бўйича 20%ни ташкил этди.

Иккинчи гуруҳга жавоблари тўла бўлмаган ўрта даражасида бўлган болалар киритилди. Булар 30% ни ташкил этди.

Учинчи гуруҳга эса нутқи талаб даражасидан паст бўлган болалар киритилди. Булар 40 % ни ташкил этган бўлиб, улар билан машғулотлар олиб бориш жараёнида яхши натижаларга эришиш мумкин эди.

Тўртинчи гуруҳга нутқи суст ривожланган болалар киритилиб, улар 20 % ни ташкил этди.

Демак, кузатишлар шуни кўрсатдики, тинглаган эртак бўйича саволларга жавоблар равон нутқини қайтариш учун маълум бир тизимда иш олиб бориш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун мактабгача ёшдаги катта болаларда нутқни ўстириш дастурини такомиллаштириш ва уни бир бутун, яхлит жарағи сифатида тарбия тизимига киритиш ва мазмунини белгилаш зарур.

Иккинчи босқичда биз болаларнинг эртак мазмунини расмлар асосида сўзлаб бериш қобилиятини аниқладик. Болага “Ур тўқмоқ” эртаги бўйича учта расм танлаш ва уларни керакли кетма-кетлик билан жойлаштириш ҳамда ҳикоя қилиб бериш таклиф этилди.

Болаларнинг нутқини ривожлантиришда монологик нутқ (ҳикоя қилиб бериш) айниқса, муҳим аҳамият касб этади. Монологик нутқда юқорида санаб ўтилган нутқ талабларининг барчаси жамланган бўлади.

Болаларнинг монологик нутқининг шаклланиши уларни мактабга тайёрлашнинг асосий шартларидан биридир. Зеро, нутқ болалар тафаккурини ва унга боғлиқ бўлган зеҳни ўткирлаш, зукколик каби хислатларни ҳам таркиб топтиради.

Болаларда ҳикоя қилиш кўникмаси унинг луғат бойлиги, жумла тузиш малакаси билан ҳам аҳамиятлидир.

Мактабгача катта ёшдаги болаларга муайян мавзулар бўйича эртаклар, расмлар асосида ҳикоя тузиш топшириғи ҳам берилиши лозим. Бундай топшириқ устида ишлаш орқали уларда мустақиллик, ижодий фаоллик ривожлантирилади. «Бизнинг оила», «Баҳор фасли», «қўғирчоқ театрида», «Эртаклар мамлакатида», «Қўғирчоқларим-овунчоқларим», «Уч айиқ», «қуғнлар», «қовоқполвон» ва бошқа мавзуларда ҳикоя тузишни тавсия этиш болаларни ниҳоятда қизиқтиради.

Тўғри тузиш, товушларни, қўшимчаларни туғри талаффуз этиш, ғшига мос даражада тасвирий воситалардан туғри фойдалана олишига ёрдам бериб борилади.

«Болалар мактабгача таълим муассасаларилари дастури»га биноан муайян мавзулар бўйича мустақил жумлалар тузиш, она тилига хос товуш, сўзларни туғри талаффуз қилиш, нутқнинг таъсирчанлигига эришиш, расмлар асосида ҳикоя тузиш, кичик ҳажмли бадиий асарларни қайта ҳикоя қилиб бериш, манзарали расмлар асосида ҳикоялар тўзиш талаб этилади. Лекин, кузатишлар бу талабларнинг тўлиқ бажарилмаётганини кўрсатади.

Ваҳоланки, болаларнинг нутқини ривожлантиришда бадиий адабиётнинг имкониятлари каттадир.

Мактабгача тарбия муассасалари тарбияланувчилари бадиий адабиётнинг энг ёрқин намуналари билан ҳар куни таништирилиб борилади. ҳикоятлар, ривоятлар, эртаклар, мақоллар, топишмоқлар, тез айтишлар ва кўшиқлар улар нутқининг ифодалилигини таъминлаб қўя қолмайди, балки сўз захирасини ҳам бойитади, адабий тил имкониятларидан баҳраманд қилади.

«Болалар мактабгача таълим муассасаларилари учун датур»да бадиий адабиёт намуналари билан танишиш учун тавсия этилган рўйхакдан машғулотлар ўтказишда кенг фойдаланилади.

Дастурда қўшимча адабиётлар ҳам тавсия этилган бўлиб, булар асосий адабиётлар воситасида ўтиладиган мавзуларни тўлдиришга ва машғулотларни янада бойитишга ёрдам беради.

Учинчи босқичда боланинг кўргазмали воситаларга таянмасдан тузиш қобилияти аниқланди. Бу қуйидаги тарзда текширилди. Тажрибачи болалар гуруҳига “Ур тўқмоқ” эртагини расмлардан фойдаланган ҳолда (кўғирчоқ театри, пиктограмма) ифодали ҳикоя қилиб берди. Болаларга эса уларга қайси қаҳрамон ёққани, қайси бири ёқмаганлигини ва нима учунлигини айтиб бериш таклиф этилди.

Уч кундан сўнг ҳар бир болага яқка тартибда “Оқшом эртаклари” радиоэшиттиришида иштирок этиш таклиф этилди. Бунда болага микрофон берилиб, “Ур тўқмоқ” эртагини сўзлаб бериш топширилди.

Юқоридагиларга асосланиб, мактабгача ёшдаги болаларнинг эртакни кўргазмали воситаларга таянмасдан сўзлаб бериш қобилияти аниқланди. Бунинг ривожланганлик даражаси 3 гуруҳга бўлинди.

Биринчи гуруҳга эртакни тўла айтиб бера олиш даражаси юқори бўлган болалар киритилди. Улар таъкидловчи тажриба натижалари бўйича 10 фоизни ташкил этди.

Иккинчи гуруҳга эртакдаги айрим сюжетларни айтиб бериш даражасида бўлган болалар киритилди. Улар 55 фоизни ташкил қилди.

Учинчи гуруҳга эса эртакни талаб даражасида айтиб бера олмаган болалар киритилди ва улар 35 фоизни ташкил этди.

Мактабгача ёшидаги болаларнинг эртакни кўргазмали воситаларга таянмасдан сўзлаб бериш қобилияти.

Болалар нутқни ривожлантириш уларни саводхонликка ўргатиш билан "давом" эттирилади. Бу жараён эшитганини англаб олишга кўникма ҳосил қилиш, ўз фикрини ифодали, аниқ, тушунарли, грамматик жиҳатдан туғри ифодалай олиш билан боғлиқ бўлади.

Демак, юқоридагилардан хулоса қилиб айтганда, болалар нутқини ривожлантиришда бадий адабиёт, чунончи эртак асосий манба бўлиб ҳисобланади.

Болалар нутқини ривожлантиришда энг муҳим вазифалар сифатида уларнинг луғатини бойитиш ва фаоллаштириш, нутқининг грамматик тузилишини, товуш маданиятини, диалогик ва монологик нутқни шакллантириш, бадий адабиёт намуналаридан фойдаланиш жуда муҳимдир.

Лекин бу вазифалар мазмунан бой ва туғри ташкил этилган методлар воситасида амалга ошириладики, биз ишимизнинг навбатдаги қисмида равон нутқни ривожлантиришнинг ана шу метод-усуллари уларни амалга ошириш технологияси ҳақида фикр юритамиз.

3.2 Тажриба синов ишларининг натижалари

Тажриба-синов ишларини олиб бориш жараёнида болаларнинг равон нуққидаги ўзгаришларни аниқлаш учун топшириқ ва сўровномалар ишлаб чиқилди. Сўровномалар ва берилган жавоблар таҳлили шуни кўрсатдики, равон нутқнинг асосий омили луғат бойлиги, луғатдаги фаоллик, тушунча ва ибораларни талаффуз этиш, луғатни грамматик жиҳатдан туғри туза олиш сўзлашув нутқи ва монологик нутқлардир.

Тажриба-синов ишлари, аввало, тарбиячилар билан махсус тайёргарлик асосида олиб борилди. Мактабгача таълим муассасалари тарбиячилари билан махсус семинарлар ташкил этилди. Мазкур семинарларда муҳокама этиладиган мавзулар таркибига равон нутқни ривожлантиришга доир мавзулар киритилди; Тарбиячиларнинг равон нутқни ривожлантиришга оид тажрибалари умумлаштирилди; Умумлаштирилган тажрибалар асосида нутқни ривожлантиришга оид тавсиялар ишлаб чиқилди.

Биринчи туркум тажриба-синов ишлари олиб борилган мактабгача таълим муассасаларида болалар нутқини ривожлантиришга оид тадқиқотимизда илгари сурган ғояларни фақат тажриба-синов иши билан боғлиқ равишдагина эмас, уни табиий ҳолда болаларнинг кундалик фаолиятига, ҳаёт тарзига киритишга ҳаракат қилдик. Бунда болаларнинг тарбиячилар, дўстлари ва улар билан мулоқотда бўлган кишиларга оиласи, ҳаётида юз берган воқеа ҳодисалар (байрамлар, сайр, меҳмондорчилик ҳақидаги ҳикояларида катта имконияқ мавжуд бўлиб, фақат бундан самарали фойдалана олиш зарурлигига эътибор берилди ва биринчи навбатда, тарбиячиларнинг ана шу шароитни вужудга келтиришга ҳаракат қилинди.

Иккинчи туркум тажриба-синов ишларида тарбиячиларга, нутқ ўстиришга оид йўналишлар бўйича вазифалар берилди. ҳар бир

тарбиячининг равон нутқни ривожлантириш имкониятлари белгилаб олинди. Тарбиячилар билан биргаликда метод йиғилишларда нутқни ривожлантириш усуллари аниқланди. Мавзулар асосида равон нутқни ривожлантиришга оид машғулот ишланмалари тузилди.

Тарбиячиларнинг мазкур муаммо вазифаларидан келиб чиққан ҳолда ўзаро машғулотларни кузатиши ва уларни таҳлил қилиши асосида хулосалар чиқарилди. Тарбиячиларнинг илғор тажрибалари умумлаштирилди.

Шунингдек, «Болалар нутқини ривожлантириш» мавзусида семинар ўтказилди. Мазкур семинарда «Мактабгача таълим ёшидаги болаларнинг равон нутқини ўстиришга»; мавзуларида маърузалар тайёрланди. Бу тадбир мавзунинг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда тарбиячиларга равон нутқни ривожлантиришга оид тасаввур ва тушунчага эга бўлиш; мазкур тушунча ва тасаввурларни ҳар томонлама ҳаётга тақбиқ этиш имконини берди.

Маълумки, болаларнинг кундалик фаолиятида ҳикоя тузишга йўналтиришда уларни ҳикоя қилишга ундамоқ зарур. Масалан, «Кеча бизникида тўй бўлди» мавзусида болаларнинг ўзи тузган ҳикояни кўйидагича йўналтирувчи саволлар билан тўлдириш мумкин.

Сизларникида «қанақа тўй бўлди?», «Тўйга кимлар келди?», «Сен тўйда нима иш қилдинг?», «Тўй яхшими?».

ёки болалардан бири бетоб бўлиб қолди дейлик. Соғайгандан сўнг мактабгача таълим муассасаларисига келган куни, албатта, савол-жавоб бўлади: «Собир, Зокир ёки Гулчеҳра нима учун мактабгача таълим муассасаларига келмай қўйдинг?»

- «Мен касал бўлиб қолдим».

Шунда тарбиячи болани сўзлатиш, ҳикоя дилишга ундаш учун кўйидаги саволларни беради: «Нима касал бўлдинг?», «Уйга доктор чақирдиларингми?», «қандай даволандинг?», Бетоблигингда зерикмаслигинг учун сенга қандай китоб ўқиб беришди?», «Бизга ҳам айтиб бергин-чи?».

Бундан ташқари, машғулотлар хонасининг жиҳозларини ўзгартириб бориш, болалар чизган расмлар кўргазмаси, кичкинтойлар учун китоблар

кўргазмасини уюштириш жараёнидаги диалогик ёки монологик ҳикоялар ҳам катта таълимий ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлади.

Бу борада бизга болаларнинг оилалари яхши ёрдам бердилар. Натижада совға қилинган китоб, касб ҳақида суҳбат, мусикий лаҳзалар, меҳнат жараёни, болаларнинг оиласидаги яқин кишилари - ёзувчи, шоир, rassom, бастакор, қурувчи, ҳайдовчи, доктор, ўқитувчи, чилангар ва бошқалар ҳақида мароқли ҳикоялар тузишга сабаб бўлди.

Болаларнинг турли кўкатлар, гуллар байрамида гуллар, янги йил эрталигида турли ҳайвонлар ролида чиқишлари, кўғирчоқ театри спектакли каби турли ҳикояларда ўз ифодасини топди. Демак, яратилган соғлом, кизиқарли муҳит маънавий соғломликнинг муҳим мезони - равон нутқнинг ҳам соғлом бўлишига олиб келади. Бу эса, ўз навбатида, равон нутқнинг ҳар бири талабини режа асосида бир тизимда, мақсадга мувофиқ амалга оширишни талаб этади.

Тарбиячининг кундалик ва календар иш режаларида ана шу талаблар асосида тўзилган мавзу ишланмалари ҳам ўз ифодасини топади.

Иккинчи туркум ишлар махсус тайёрланган машғулотларда болаларнинг ҳикоялари орқали равон нутқини ривожлантиришга қаратилди. Тажриба-синов ишларидан сўнг болаларда ҳикоя қилиш малака ва кўникмаларининг ташкил топиш даражаси ҳисобга олинди. Жумладан, болаларнинг ҳикояни мазмунли ифодали туза олиши, теварак-атрофдаги воқеа-ҳодисаларни ўз сўзлари билан тасвирлай олиши, ҳикоя қила олиши, қайта ҳикоя қила олиши каби малака ва кўникмаларини шаклланиб боришига эътибор берилди.

Тадқиқот натижаларини умумлаштиришда қуйидагиларга эътибор берилди:

- Тажриба-синов ишларида иштирок қилган мактабгача таълим муассасалари, гуруҳи ва болалар сони;
- Болаларнинг тенгдошлари тарбиячилар билан мулоқот жараёнида эришган нутқ маданияти;

-Муайян мавзуга оид луғат бойлигидан фойдаланиши тушунчаларини умумлаштира олиши;

-Нутқининг грамматик тузилиши;

-Товуш маданиятини эгаллаганлиги, товушларни туғри талаффуз этиши, товуш меъёри ва тезлиги;

-Воқеа-ходисаларни ифодали баён қилиш қобилияти, бадиий асарни тасаввури асосида таҳлил этиши, асарларни сахналашқиринидаги ишқироки;

- ҳикоя қилишда ўзини эркин тута олиши, ўртоқларининг фикрини тўлдира олиши, машғулотлардаи ташқаридаги нутқ фаолияти;

-ўз фикрларини эркин баён этиши;

Тошкент шаҳри Шайхонтохур туманидаги 567- мактабгача таълим муассасаларида «Бизнинг оила», «Қўғирчоқ театри», «Тошкент бўйлаб сағхат», «Баҳор», «Қиш», «Қандай касбларни биласиз?», «Тошкентда қандай миллатлар яшайди?», «Қандай қилиб кечирим сўраш мумкин?», «Почтальон нима иш қилади?», «Ким болаларни даволайди?», «Ота-оналар касби», «Ошхонага сағхат», «Ошпаз хола меҳнати», «Йўлдан қандай ўтамиз?» каби мавзуларда умумлаштирувчи тажрибалар ўтказилди, суҳбатлар олиб борилди, ҳикоялар тузилди.

Ўтказилган тажриба-синов ишлари натижасида 20 та боланинг жавоблари умумлаштирилди, эришган натижалари таҳлил этилди ҳамда математик статистика орқали ишлаб чиқилди.

Тажрибалар шуни кўрсатдики, биз тажриба-синов ишлари олиб борган гуруҳлардаги болалар тавсия этилган мавзулар бўйича мазмунли, эркин, мустақил фикр юритиш малака ва кўникмаларини эгаллай бордилар. Тажриба синов ишлари жараёнида болаларнинг нутқ маданиятига риоя, товушларни туғри талаффуз қилишлари гапнинг грамматик жихатдан қурилишга эътибор беришлари, тасаввури хотираси асосида ҳикоя тузишлари каби нутқ ўстириш билан боғлиқ масалалар назарда тутилди.

Бу ишлар барча мавзулар асосида дастур талаблари ва болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда эртакни ҳикоя қилиш таклиф қилинди.

Юқоридагиларга асосланиб, мактабгача ёшдаги болаларнинг саволларга жавоб бериши, мулоқот нутқининг ривожланганлик даражаси 4 гуруҳга бўлинди.

Биринчи гуруҳга мулоқот нутқи даражаси юқори бўлган болалар киритилди. Улар шакллантирувчи тажриба натижалари бўйича 30 фоизни ташкил қилди.

Иккинчи гуруҳга саволларга жавоб бериш талаб даражасида бўлган болалар киритилди. Улар 45 фоизни ташкил этди.

Учинчи гуруҳга мулоқот нутқи талаб даражасидан паст бўлган болалар киритилди. Улар 25 фоизни ташкил қилди.

Тўртинчи гуруҳни саволларга жавоб бера олмаган болалар ташкил қилди.

Демак, биз олиб борган тажрибалар шуни кўрсатдики, мактабгача катта ёшдаги болалаларда равон нутқни шакллантиришга оид ишлар маълум мақсадга йўналтирилган, режа ва тизимга риоя этилган ва туғри ташкил этилган методлар асосида маълум шарт-шароитлар яратилган ҳолда олиб борилса, кўзланган мақсадга эришиш мумкин экан. Хулоса қилиб айтганда, болаларнинг равон нутқини шакллантиришда уларни ўраб олган теварак-атроф ва бадиий адабиёт асосий манба бўлиб ҳисобланади.

Нутқни ривожлантириш болаларнинг луғат бойлигини ошириш, нутқнинг грамматик тузилишини шакллантириш, товуш маданиятини таркиб топтириш, диалогик ва монологик нутқни ривожлантиришда эртак намуналаридан самарали фойдаланиш технологиясини ишлаб чиқиш катта аҳамият касб этади.

Бу технология, яъни равон нутқни ривожлантириш жараёнини она тилининг барча бойлиги, унинг ҳиссий-эстетик маъноси, нозик қирралари болала болаларни болаларни рни мустақил фикрлашга ўргатиш соддадан

мураккабга қараб боровчи бир бутун тизимни ташкил этувчи механизм ишлаб чиқилган тақдирдагина амалга ошириш мумкин.

Биз тавсия этган болалар нутқини ривожлантиришга доир ишларга методик раҳбарликни эртак орқали нутқни ривожлантириш технологияси самарадорлигини кўрсатди ва ўзини оқлади. Бунга сифат жиҳатдан олинган натижалар таҳлил этиш орқали қатъий ишонч ҳосил қилдик.

УЧИНЧИ БОБ ЮЗАСИДАН ХУЛОСА

Мактабгача ёшдаги болаларда эртакни тинглаш ва ундаги воқеа-ходисаларни англаш воситасида равон нутқни ривожлантириш қуйидаги омилларни ҳисобга олишни тақозо этади:

- мактабгача ёшдаги болаларнинг Ёш хусусияти, уларнинг билиш фаолиятида манбаларнинг қулайлиги, сўз захирасини бойитиш;

Бу борадаги адабиётлар таҳлили шуни кўрсатдики, нуққини ривожлантиришнинг шарт-шароитлари, самарали шакл ва методлари ишлаб чиқилмаган. Шунга кура мактабгача ёшдаги болалар нутқни ривожлантиришнинг моҳияти, илмий-назарий жиҳатлари, уни амалга ошириш қонуниятлари, шарт-шароитлари, мазмуни ва ўзига хос хусусиятлари белгилаб олинди. Мактабгача ёшдаги болаларнинг эртак орқали нутқни ривожлантириш қуйидаги ҳолларда юқори самара бериш тутрисида қатъий хулосага келинди: нутқда адабий тил меъёрлари қоидаларига риоя этиш; ўз фикрини ифодалашда тилнинг лексик ва грамматик қоидаларидан фойдаланиш қобилиятига эга бўлиш; ўз тенгдошлари ҳамда катта ёшлилар билан мулоқотга кира олиш; ўз суҳбатдошини тинглай олиш ва унга туғри савол бериш, саволларга жавоб қайтариш, заруриятга кўра тушунтира олиш; монологик ва диалогик нутқ малакасига эга бўлиш; равон нутқда товуш маданиятига риоя этиш; сўз захирасини бойитиб бориш; нутқнинг грамматик тузилишига эътибор бериш; -равон нутқнинг ривожланишини таъминлаш;

Мазкур илмий-методик талаблар бевосита маълум тизимда, мақсадга мувофиқ амалга оширилади.

Мактабгача болаларнинг эртак ўрганишда нутқини ривожлантириш метод-усулларини ишлаб чиқишдан олдин унинг мазмуни белгилаб олинади

ва болаларнинг ёш хусусияти, ўзига хос тайёргарлиги даражаси ҳисобга олинади.

Чунки кўпчилик болалар нуткида чекланишлар мавжуд бўлиб, улар фикрини ёрдамчи саволлар асосидагина баён эта олади; айримлари матнга тақлид қилиб, айнан матннинг ўзини ҳикоя қилади; баъзилари муҳим воқеаларни тушириб қолдиради. Воқеа-ҳодисаларни бир хил оҳангда бир хил тезликда ҳикоя қиладиган, ўзича ортикча сўзларни қўшиб мазмунсиз ҳикоя қиладиган, матн мазмунини ўзгартириб, мантикий изчилликка риоя этадиган болалар ҳам талайгинадир.

Шунинг учун ҳам мактабгача ёшдаги болаларда ҳам нутқни ривожлаштириш усуллари ишлаб чиқилганда тавсия этилган эртақ матнни ҳикоя қилишда воқеани катталарнинг ёрдамисиз, мустақил ифодалай олишга, луғат бойлигига, матн мазмунини баён этишда изчилликка риоя қилиши, тилнинг ифода воситаларидан фойдалана олиши, нутқнинг равллиги, тезлиги, жумлаларни грамматик жиҳатдан туғри тўза олиши, товушларни туғри талаффуз этиши, нутқ маданиятига риоя этишига қаратилади.

Юқоридагилар асосида қуйидаги хулосага келдик:

1. Мактабгача таълим тизимининг энг муҳим соҳаси бўлиб баркамол авлод асосан ана шу бўғинда шаклланади. Шунга кўра мактабгача тарбия ёшидаги болаларни ҳар томонлама баркамол этиб тарбиялашда боғлаништли нутқни ривожлаштириш ҳам таълимнинг энг муҳим таркибий қисмларидан бўлиб ҳисобланади. Мактабгача тарбия соҳасида болаларнинг нутқини ривожлаштириш борасида муҳим тадқиқотлар олиб борилгани ҳолда равл нутқни ривожлаштириш, айниқса, бу муаммонинг болаларда энг самарали давр саналган мактабгача ёшдаги катта болаларнинг эртақ оркали равл нутқини таркиб топтириш назардан четда қолган.

2. Бу муаммони илмий-педагогик ва амалий жиҳатдан ҳал этишда уни дастлаб туғри ривожлаштириш ва мақсадга мувофиқ ташкил этиш, болаларнинг ёши ва ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш, бу, борада таълимнинг илғор методик-усулларини тақбиқ этиш,

3. Болаларнинг эртак матнини қабул қилишда равон нутқини ривожлантиришда умумий масалалар билан бир қаторда, иккинчи даражали масалаларни ҳам ажратиб олиш ва шу асосда унинг асосий йўналишлари ҳамда ўзига хос хусусиятларини ишлаб чиқиш илм-фан олдидаги долзарб масалалардандир.

4. Мактабгача ёшдаги болаларнинг эртак орқали ўрганишда нутқини ривожлантириш энг замонавий усулларни қўллаш, фикр ва жонли сўз, она тилининг ҳиссий-эстетик маъно қирраларни англаб олиш учун гўзалли софлиги бойлигини ҳис этиш орқали амалга оширилади.

Юқоридаги фикрларга таянган ҳолда тадқиқот ишимизда мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришга оид қуйидагга масалалар ҳал экилди:

Образлилик, оддийлик, аниқлик болалар нутқ маданиятини тарбиялашнинг муҳим омилдир. Эртакларни қўллаш нутқ фаолиятининг турлари—аудирование ва гапиришни шакллантиришга катта имкон беради.

Бу эса нутққа қарашли диалогик ва монологик нутқларни ривожлантиради. Демак, эртакнинг бадиий таъсирчанлиги болаларга таъсир кўрсатади ва уларнинг тасаввурда ғрқин образларни пайдо қилади. Бу эса ўз навбатида равон нутқни ривожлантиришга ёрдам беради. Масалан, мактабгача катта ёшдаги болалар эртакдан фойдаланган ҳолда сўзлашув нутқининг айрим турларини енгил ўзлаштиради; Болалар эртакни такрорлаш асосида матн тузишни ўрганади. Намуна тили, баён изчиллиги ва аниқлиги болаларга эшитганини тартиб билан сўзлаб беришни ўрганишга ва ифодали гапиришга интилишга ёрдам беради; Болалар бадиий тил меъғларини

Эгаллайди; Болаларга ўз эртакларини тузиш бадиий-иждодий фаолиятни ривожлантиришга кўмаклашади. Ушбу эртакларда болаларнинг ҳаёлий орзу-истаклари, эртак қахрамонлари ва уларнинг бизни ўраб турган атроф-муҳитни реал кузатишлари уйғунлашиб кетади. Буларнинг барчаси болаларда равон нутқни ривожлантиришга ёрдам беради.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

Мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришнинг юқори даражасига қуйидагилар эвазига эришиш мумкин: тилнинг адабий меъёрлари ва қоидаларидан хабардорлик; ўз фикр-мулоҳазаларини эркин баён эта олиш; мулоқотга кира билиш, катталар ва тенгдошлар билан муомала қила олиш; суҳбатдошни тинглай билиш, сўраш яъни саволларни тўғри бера олиш, жавоб бериш, эътироз билдириш, зарур бўлганда эса тушунтириш, изохлаш.

Атроф мухитни ўрганишда тарбиячи ишни шундай уюштирсинки болалар шунчаки кўзатмасликлари, балки предметларни уларнинг қисмлари, элементларини кўриб, жараёнлар, ҳодисаларни идрок эта бориб, улар туғрисида мулоҳаза юритишлари ҳам лозим. Бунга эришиш учун тарбиячи олдига қиёслаш, таққослаш, ажратиш, умумлаштириш, таҳлил қилиш ва бошқа шу каби усуллардан фойдаланиш вазифаси қўйилади.

Болалар нутқини ривожлантириш самарадорлигига эришиш учун уларнинг билим даражаси, қизиқиши ва шахсий қобилияти хусусиятларини ҳисобга олиш муҳимдир. Шундай қилиб, мактабгача ёшдаги болалар нутқини режали тарзда ривожлантириш учун нафақат эртаклар билан таништириш аввалом бор уларни асосли равишда танлаш, энг аҳамиятли сўзларни уларнинг мавзу жиҳатдан хилма-хиллиги, яъни сифат таркиби, маъноси буйича ўрганишни таъминлаш ҳам долзарб масаладир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И. А. Ўзбекистан буюк келажак сари. - Т.: ўзбекистон 1998. - 686 б.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилоқда: ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясидаги маърузаси, 1999 йил 14 апрел. - Т.: ўзбекистон, 1999. - 48 б.
3. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт -пиروард мақсадимиз: Иккинчи чақириқ ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузаси, 2000 йил 22 январ. Халқ сўзи. - 2000 йил 23 январ, № 1-2.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим туғрисида»ги Қонуни. // Баркамол авлод - ўзбекистон келажаксининг пойдевори. -Т., 1997. - 20-29 б.
5. “Соғлом авлод давлат дастури туғрисида»: ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори; 2000 йил 15 феврал // Халқ сўзи 2000, 16 феврал.
6. Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» // Баркамол авлод - ўзбекистон тараққиғининг пойдевори. Т., 1997. - 31-60 б.
7. Баркамол авлод орзуси // Тўзувчиси: Ш. қурбонов ва бошқалар. - Т.: Шарқ, 1998. - 184 б.
8. ўзбекистон Республикасида Мактабгача таълим туғрисидаги Низом // Мактабгача тарбия. Т.: 2000. 1-сон 3 б.
9. Авонесова В. С. Дидактическая игра как форма организации обучения в детском саду // Умственное воспитание дошкольника. -М., 1972. С. 52-84.
10. Азаров Ю. П. Оила педагогикаси // Д. Маҳмудов, М. Аҳмедрв - Т.: ўқитувчи, 1988. - 293 б.
11. Азимова Д. Х. Воспитание у старших дошкольников эмоционально-положительного отношения к сверстникам: (на материале

многонационального группы детского сада): Автореф. дисс. канд. пед. наук. - Т., 1991, -18 с.

12. Ахмедова х. Мактабгача таълим муассасаларида суҳбат ўтказиш методикаси. - Т.: ўқитувчи, 1975. -32 б.

13. Бадиий терма китоб: Мактабгача таълим муассасаларининг катта гуруҳлари учун. // Тўзувчи С. Гозиева. - Т.: ўқитувчи, 1983. - 192 б.

14. Болаларни ривожлантириш ва мактабга тайёрлаш таянч дастури. // Тўзувчилар: М. Расулова, Қ. Абдуллаева, Р. Сафарова ва бошқ. - Т.: ўзПФТИ, 1999. - 16 б.

15. Боқиева Д. Д. Воспитание уважения к старшим у детей 6-7 лет в условиях семьи и детского сада. М., 1976. С. 174.

16. Бородич А. М. Методика развития речи детей: Учеб. Пособие для студ. пед. инс. 2-е изд. -М.: Просвещение, 1981, С. 101-255. / 37.

17. Брудный А. А. Проблема языка и мышления - это прежде всего проблема понимания // Вопр. Философии. - 1977. № 6. С. 101-103.

18. Ветрова В. В., Смирнова Е. О. Ребёнок учиться говорить. - М.:Знание, 1988. С. 94. 40.

19. Илигузова Миронова . ступени общения: от года до семи лет: Кн. для воспитателя. -М.: Просвещение, 1992. " СЛ43Т

20. Гвоздев Л. И. Вопросы изучения детской речи. - М.: Изд-во АПН рефер. 1961. С. 146.

21. Гербова В. Планирование работы по развитию речи и ознакомлению с художественной литературой// Дошк. воспит. - 1999. № 3. С. 19-22.

22. Давыдов В. В. Проблемы возрастной и педагогической психологии // Вопросы психологии. 1976. №4. С. 3-15.) 46.

23. Донишмандлар тарбия хусусида // Нашрга тайёрловчи А. Зуннунов. - Т.: ўқитувчи, 1982. - 174 б.

а. Дурдона: Мактабгача таълим муассасаларилар учун бадиий адабиёт хрестоматияси // Тўзувчи З. Иброҳимова. --Т.: Чўлпон, 1995. 256 б.

- б. Дьяченко О. М., Лаврентьева Г. В. Психологическое развитие дошкольников. - М.: Педагогика, 1984. С. 127.
24. Жавлиев Т. Анъаналар - ҳаёт сабоғи. - Т.: Ўзбекистон, 1992. -29 б.
25. Жумашева Г. Х. Формирование основа культуры общения дошкольников на Каракалпакеко~м " языке средствами театрализованных игр: дисс. канд. пед. наук. - Т., 1996. С. 33. Зрожевская А. А. Формирование связной описательной речи в старшей группе детского сада: Автореф. дисс. канд. пед. наук. - М., 1986. С. 19
26. Иминходжаева Х. Х., Гурман Т. О. Нетрадиционные формы и приёмы обучение ўзбекской разговорной речи детей русскоязычных групп детских садов // ўзбекский, русский языки и литература в школе. - 1991. №5. С. 40-43.
27. Исмаилова Р. Идрок жараёни - етакчи омил: 6-7 ёшли болаларга тарбия // Бошлангич таълим. 1999. №3. - б. 36-
28. Исмоилова М. Ноанъанавий иш услублари орқали болаларнинг ижодий қобилиятларини ўстириш йўллари ахтаряпмиз: Тажриба манбари// Мактабгача тарбия. 1992. №2. - б. 44-46.
29. Йўлдошев Ж. Г. Ақл ақлдан қувват олади: Мактабгача тарбия муассасаларида таълим жарағнлари хусусида // Мактабгача тарбия. 1994. №3-4. Б. 4-7.
30. Йўлдошев Ж. Г. Педагогик инновацияларни ҳаётга татбиқ этишининг ташкилий асослари // Халқ таълими. 1999. №6. - 4-10 б.
31. Кичкинтойлар учун хрестоматия: Мактабгача таълим муассасасининг кичик ва ўрта гуруҳлари "учун. /Л. Долимова - Т.: Укитувчи, 1978 - 172 о.
32. Кондратьева Н., Сомкова О. Как использовать модель для развития речевого творчество дошкольников // Дошк. воспитание. 1991. №10. С. 52-56.
33. Кудаш Т., Колымагина В., Гаврилова Т. Праздник правильной речи в детском саду // Дошк. воспитание. 1991. №9. С. 52-57.
34. Кудрина Г. Я. Зависимость пересказа текста от условий его восприятия в старшем дошкольном возрасте. // Развитие речи дошкольника. М., 1990. С. 77-92.

35. Кўзина Н. И. Формирование объяснительной связной речи у детей старшего дошкольного возраста: Автореф. дисс. канд. пед. наук. - М., 1985. - 20 с.
36. Львов П. Р. Речь младших школьников и пути ее развития. -М.: Просвещение, 1975. С. 124.
37. Люблинская А. А. Тарбиягача болаларнинг ривожланиши' ҳақида - Т.: ўқитувчи, 1997. - 279 б,
38. Максаков А. И. Правильно ли говорит ваш ребёнок: Кн. для восп. дет. сада. 2-е изд. М.: Просвещение, 1988. С. 157.
39. Максимов О. А. О развитии речевого дыхания дошкольников // Дошк. воспитания. 1992. №1. С. 45-52.
40. Миртурсунов З. ўзбек халқ педагогикаси. - Т.: ФАН, 1973
41. Мунавваров А. К. Оила педагогикаси. -Т.: ўқитувчи, 1994. -1126.
42. Муродов М. Олтин сандиқ очилди. -Т.: ўқитувчи, 1994. -120 б.
43. Муҳаммаджон Г. Бойчечак сайли: (Бадий мусикий композиция баёни) // Мактабгача тарбия. - 1994.
44. Мухина В. С. Шестилетний ребёнок в школе М.: Просвещение 1990. С. 177.
45. Нанейшвили Э. А., Чаброва Т. А. Бирга расм чизамиз: Мактабгача таълим муассасалари тарбиячиларига мулжалланган методик қўлланма. -Т.: ўқитувчи, 1992. - 48 б
46. Николаева Э. И., Николаев И. С. Детям об Узбекистане. -Т.: Укитувчи, 1985. С. 197.
47. Николаева С. Н. Методика экономического воспитания дошкольников. Просвещение, 1989, С. 209.
48. Нурибекова §. Олти ёшли болаларда руҳий жиҳатлар // Бошланғич таълим. - 1999. №3. - 14-15 б. вазрслими // Под ред. М. И. Лисиной, - М.;; Педагогика; С. 207
49. Основы дошкольной педагогики // А. В. Запорожец^ др. -М.: Педагогика, 1985. С. 271

- 50.Отавалиева У. Бола тарбиясида мактабгача таълим муассасалари ва оила ҳамкорлиги. -Т.: ўқитувчи, 1994. -72 б.
- 51.Охунова С. Х. Педагогические взгляды Абу Али Ибн Сино: Автореф. дисс. канд. пед. наук. - Душанбе, 1996. -26 с. 94
- 52.Очилов М. ўқитиш усули - педагогик технологиянинг асосий компонента// Халқ таълими. -1999. №6. - 32-35 б.
- 53.Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. - М.: Просвещение, 1991. С 222.
- 54.Петроченко Г. Педагогические ситуации в дошкольной педагогике: Учеб. Пособие. - Минск: Высш. шк., 1984. С. 238
- 55.Психолого-педагогические вопросы развития речи в детском саду: Сб. науч. Тр. // Под ред. Ф. А. Сохина. - М.: АПН, 1987. С 120.
- 56.Пулатова Х. М. Активизация речевой деятельности детей дошкольного возраста с общим недоразвитием речи: (наук - Т.: 1994. -23 с
- 57.Радина Е. И., Пеньковская А. А. Картина по развитию речи для детских садов. -М.: Просвещение, 1983, С. 206.
- 58.Развитие речи детей дошкольного возраста // Под ред. Ф. А. Сохина. - М.: Просвещение, 1976. С. 224.
- 59.Развитие речи дошкольника: об. науч. тр. // Под ред. О. С. Ушаковой. - М.: АПН, 1990. С. 137.
- 60.Сайидахмедов Я. Янги педагогик технология моҳияти // Халқ таълими. - 1999. №1. - 97-102 б.